

ACTS

Jesus duruk wonong te namarukko se ko olekem alo iwita nunga maonam, “Bur Laili nengete tai kaparuk mu tom mu te nina sokel talko; ale nina aninga dugu duap balu balu Jerusalem ningi, Judea se Samaria ningi, se ali lilim la te geragalko,” mam. Se olekem umutang, se olekem suen biya agotala Bur Laili ko sokel te butata beteman, se ko dugu duap batoga imi te aniso.

Luke nu den imi batogam. Tom saki mu nu Paul ilak geragakaso. Owore te se, tom nu aolak mu ko dugu duap balso mu nu “ana” maso.

Jesus barasam duruk wonong te namaram

¹ O Theophilus,* aninga batoga giriwuk la mu te mu, ani Jesus ura duap beteram ale mel suen la bitakaso, ale kariimet nunga kausa ura bitakaso, ² ale tai tom nu barasam duruk wonong te namaram, mu ko dugu duap ani bataguru saperem. Ale barasuk duruk wonong te namarukko se Bur Laili ko sokel te olekem alo nu nunga atumukiram mu den sangam nungaram. ³ Nu ikup yaman giam ale kueram, bare tom nu barasam mu ko kariari mu nongote, lage suen biya te nu marak bagoso mu ko nongomang ningi nunguning arukko numi wetang awukaso. Nu day tom 40 ko бага se numi nunga kasurukaso, ale Kaem ko kingdom ko karogo la nunga manarukaso. ⁴ Ale tom bo

* **1:1:** Nup Theophilus ko nunguning mu “kari Kaem ko kueso”.
Luke 1:3 ago arikko.

nu nongorak daigam ale na no se den sangam iwita nunga maonam, “Nina Jerusalem me beteralko. Nina aninga Ait ko munan ningarukko ko gomang, se ani ko ninga manarukasam umutang ko kimi beteralko.† ⁵ Mu awuk, John yu te kariimet anuwa marak nungarukaso. Bare tom maiya mena nina Bur Laili ko sokel te baptais talko,” mam.

⁶ Se ilak biguwuman baga se mu isarman, “Kari Biya, ni aitakta tom ewere te Israel sor lilim, kuwim kuwim te bitar se pila kota sanamarukko e?” maman.‡

⁷ Se nu nunga maonam, “Day tom Ba kota ko nup biya ko pulawura bowa ningi balu awuram mu, nina ikialko mel bo mena. ⁸ Bare Bur Laili nengete tai kaparuk mu tom mu te nina sokel talko; ale nina aninga dugu duap balu balu Jerusalem ningi, Judea se Samaria ningi, se ali lilim la te geragalko,” mam.§

⁹ Nu den mu balu kutuwuram, mu nuna nomotam te barasam tarigiram namakaso, se taiti nuwi bo tairam kaluwuram se nomotam ko yumuram.

¹⁰ Nuna yam taiti kualo loagawaman mu me kam la kari ilagala nunga guang siraram mu aratu nongorak sanamaman. ¹¹ Ale maman, “Galilee kari alo, nina anape ko sanamaman ale taiti kualo loaga lagasan a? Jesus Kaem aru tam se duruk wonong te namaram nukung mu, nina ariwaman se namaram uwutatala maingte aking peleruk tai kaparukko.”

† **1:4:** Bur Laili ko den: Matthew 3:11; John 14:16-17; Acts 2:33.

‡ **1:6:** Israel: Luke 24:21. § **1:8:** Matthew 28:19-20.

Matthias atumu kereman se Judas kuwim tam

¹² Asele nuna peleman duruk gotek balsan Duruk Olive masan mu beteman, ale Jerusalem namaman. Duruk Olive mu Jerusalem duap te, ko awar mu 1 kilometre iwita.* ¹³ Nuna nama arataman mu kawam ningi kasu naguman ale galung kualala nuna te bagakasan mu te nama tarigiman. Kariari tom umu te bagakasan mu nunga nunup: Peter, John, James, se Andrew; Philip se Thomas, Bartholomew se Matthew; se James bo tala Alphaeus ko namar, se Simon Zealot, se Judas, nu kari bo nup James tala wore ko namar. ¹⁴ Nuna se Maria, Jesus ko nuam, se ko uriamitak, se imet sang ago tala mu am guranek te la bagakasan.

¹⁵ Day tom sang namaram se nongomang ningi nunguning alo 120 iwita tai ilu biguwuman se Peter barasu sanamaram, ¹⁶ ale mam, “Aga singsang, girakala Bur Laili ikia David tuam, se te Judas ko den balam se batoga te aniso mu ko nunguning karam. Judas mu nu kari borta kager kari nunga kiti gurugam se namaman Jesus ilu talipaman.† ¹⁷ Nu anananga ningi nanga bo, nu anananga ura suan se nanga bagara suan.”

¹⁸ Judas ko munan memek umu ko koma manga tam ale ali bilik bo diaram. Ale ali nukung te dagulam ale tuagu pagam se nulis woyam aratam. ¹⁹ Se kariimet suen la Jerusalem bagara mu ko den mu ikiman, ale ali mu nunga den te nup beteman Akeldama mamam. Nup mu ko nunguning mu Ali

* **1:12:** Sabbath ko munan te Juda alo lage ko maiya uwuta te aolak ilukasan mu terong, bare me kierko. † **1:16:** David ko den: Psalm 41:9.

Gue ago.‡

²⁰ Se Peter den kunasaram ale mam, “Psalm ko batoga ningi iwita batagorman se aniso:

‘Noko sor mu dulurmon se ipi anirukko,
kari bo me te bagarukko,’

se,

‘Kari bo noko kuwim te ko ura mu taukko.’§

²¹ Bore te se noko kuwim te mu, ana kariari alo nangarak pempem Kari Biya Jesus ilak lagaman,

²² tom nu John kuting te anuwa marak tam tai aitak nu nanga beteram ale barasam namaram, kariari imitang bo atumu kerenak se ana nangarak ura tauk ale kueram ale kumik guang ago lilim barasam umu ko dugu duap wetang te balu balu geragukko.”

²³ Peter uwuta balam, se nuna kari ilagala nunga balu gilingiman. Bo Joseph, ko nup bo Barsabbas, se ko nup bo tala Justus. Se kari bo mu Matthias. ²⁴ Asele guranek te Kaem aru manorman ale maman, “Kari Biya, ni kariimet suen la nunga nongomang motam arigisam. Ilagala imi nunga ningi awiriya ni atumukirem mu nanga kasuru ²⁵ se apostle ura imi Judas kuwim te giokko. Judas kuwim beteram ale sor nu te namarukko wore te namaram,” maman. ²⁶ Uwuta guranek beteman, ale te ikimonko kolara bo kolaman, se manga gotek te kolaman mu Matthias kote dagulam. Se nu eng am apostle 11 mu nunga bo ko aratam.

2

Bur Laili tai kaparam

‡ 1:19: Judas: Matthew 27:3-10. § 1:20: Psalm 69:25; 109:8.

¹ Tom Pentecost ko day mu tai aratam mu nuna suen la biguwuman ale kuwim suanta te bagaman. ² Se tairatela nirung bo marir aora taiso ko nirung iwita wore duruk wonong te tai kaparam, ale kawam nuna ningi bagawaman mu karogo likilim aram. ³ Se nuna mel bo tama kuamili iwita wore parasaram ale suan suan nongote namaaram ale nungumik te bagakaso se arikasan. ⁴ Se Bur Laili nuna suen la nungumik ago terong ma saparam, ale Bur nunga gi sapawakaso se wonong wonong ko den duap duap te munakakasan.*

⁵ Juda sang ali sor suen biya ko taiman Jerusalem bagakasan, nuna Kaem bowa ningi bagara ko kariimet. ⁶ Se tom nuna nirung mu ikiman mu nuna suen la tai ilu biguwuman ale olekem alo sor suen biya nung nunga den koma koma te munakakasan mu ikikasan. ⁷ Nuna ninguru biririkakasan ale makasan, “Kariari imi Galilee kari la, ⁸ bare awuk nunguningkiri se nuna ana sor kirker wore nanga den te munakasan se ana ikisan a?” makasan. ⁹ “Ana Parthia, Media, Elam kariimet; se Mesopotamia, Judea, Cappadocia, Pontus, se Asia kariimet; ¹⁰ se Phrygia se Pamphylia, Egypt, se Libya komasang Cyrene ko; se ana sang mu Rome kari taiman imi te bagasan, ¹¹ saki Juda nunga gue te, se sika ali sor kari sang Juda nunga kilek taman mu; se ana sang Crete se Arabia; bare ana suen la nuna Kaem ko ura ningo ningo beteram wore ko dugu duap anananga den koma koma te balsan se ana ikiwasan!” makasan. ¹² Ale ikia ninguru nunga

* **2:4:** Den saki me ikia wore te munakara: Mark 16:17; Acts 4:31; 10:44-46; 19:6; 1 Corinthians 12:10.

moakaso se nunumi isarukasan ale makasan, “Mel imi ko duap awuk a?” makasan.

¹³ Bare sang mu olekem nunga den kolara balukasan ale makasan, “Kariari imi yu waen tawun biya naman,” makasan.

Peter kariimet biya umu den nunga maonam

¹⁴ Se Peter apostle 11 mu nongorak barasu sanamaram ale kuring biya la kariimet umu nunga manarukaso, “Nanga sikisaki Juda alo, se nina awiriya taiman Jerusalem bagasan, mu nedegawa tagiralko. Ani mel imi ko duap ninga manik se ninguru ikialko. ¹⁵ Nina balsan kariari imi yu naman ale ngualaman masan, bare mena. Kariari imi yu me naman. Imi 9 o'clock tumongola pa!

¹⁶ Mena, munan imi prophet Joel maingkala ko balam bore; nu iwita ko balam:

¹⁷ ‘Kaem iwita baluwoso, tom nukum te ani Bur
Laili bitirik se
kariimet suen la nunga ningi kaparukko,
mam.

Se ninga namarari se ninga nanawusari mu agiring tamon ale

agiring diram la balu pagarmonko.

Se ninga kari kulak mu kausa yumura sang arigimonko,

se ninga kari garuk mu ipingira arigimonko.

¹⁸ Tom mu te aga ura kariimet, kari ta imet ta, mu
Bur bitirik se karogo

terong mamon ale aninga den balu pagarmonko.

¹⁹ Ani mel koma kigilik taiti gomang ko bitirik se
aratukko,

se ali te mu betelatala kausa duap duap,

gue, tama se tama bur biya bitirik se aratukko.

²⁰ Worem motam tiromorom paguk,
sige motam gue iwita guar mauk,
asele Kari Biya ko tom biya, nguangara ago, umu-
tang aratukko.

²¹ Se awiriya Kari Biya nup te airuk mu saonga taukko.[†]

²² “Nina Israel kariimet, den imi ikialko: Jesus, Nazareth kari, mu Kaem kota ningaram. Miracle suen biya se kausa duap duap Kaem noko ningi bitakaso se nenenga ningi aratukaso, mu nina nengeta arigiman ale ko ikiman. ²³ Kaem kota ko gomang ikia te aniram uwutata, kari umu nina nigiting te beteman; se nina ninga kari memek ago nu tam kangono te tagiman se kueram. ²⁴ Bare Kaem aking maraguwuram se barasam, ale mateng ko sokel menawuram, mu awuk, mateng ko sokel nu kiarukko mu me terong. ²⁵ Se David iwita noko ko balam:

‘Ani arigisam mu Kari Biya ani pempem agarak bagoso;

nu ani agiting duap ningi aga iluso,
bore te se ani gek am bagasam.

²⁶ Bore te se ani angamang kua kaposo se noko balikko mu ninguru amilmilasang,
ale angimik guang lilim ago nu te la loaga lagasam.

²⁷ Mu awuk, ni ani kuera mutim ningi me aga ari daleluwurko,
ani nika Kakirip Laili aga bitar se me maga iwi namarikko.

[†] **2:21:** Joel 2:28-32.

28 Ni bagara aolak ningo pempem te bagara ko lage mu ni aninga kausem; ni ani agarak bagasam ewere te se ani amilmilarikko.”[‡]

29 Peter den kunasaram ale mam, “Aga singsang, ani wetang te ninga manorsam, anananga taleng David kueram se mutim tugu gilingiman, se ko ali motam mu nangarak aitak aniso. 30 Bare nu prophet, se Kaem den nu maonam ale ilak kaolam mu nu ikiam, mu noko gue te king bo aratukko. 31 Nu mel uragi biya aratukko mu ari ikiam, ale Kristus ko kuera ale barasa mu ko balam, ale mutim ningi me baga laga, kumik guang me iwi maga namarukko mu ago tala ko balam. 32 Kaem Jesus imi maraguwuram se barasam, se ana suen la mu namotam nunguning te arigiman. 33 Ale aitak nu nama tarigiram ale Kaem ko kuting sengam mu te nup biya tuam se bagoso. Ale nu Bur Laili, Ba ulengkala tuokko balam mu tam ale borta beteram se tai kaparam, mu ko sokel te nina aitak anananga ningi anapeya arigisan ale ikisan.

34 “Mu awuk, David mu Jesus iwita barasam duruk wonong te me namaram, bare nu balam, ‘Yawe aninga Kari Biya iwita maonam:

Ni kuwim nup ago agiting sengam mu te bager se,

35 ani kari memek nunga menawu siwik duap ningi nunga awurekko, mam.’[§]

36 “Buta se nina Israel suen la mel imi ko ninguru ikialko: Jesus nina tam kangono te tag-

[‡] 2:28: Psalm 16:8-11. [§] 2:35: Psalm 110:1.

iman mu Jesus borta, Kaem nu Kari Biya ko beteram se nu Kristus.”

Kariimet suen biya giris palagaman ale anuwa marak taman

³⁷ Se kariimet den umu ikiman se den umu nongomang ninguru batogam. Se nuna Peter se apostle alo nunga manorman, “Nanga singsang, ana awuk manakko ya?” maman.

³⁸ Se Peter nunga maonam, “Nina suen la nengemang motam gurugal, giris palagal ale Jesus Kristus nup te anuwa marak tal, se Kaem ninga memek siwurok se nina Bur Laili mu munan iwita talko. ³⁹ Mu awuk, munan umu balu beteram se aniso; munan umu nenenga se ninga kuriang nunga se, kariimet saki awar bibiya mu nunga agotala, awiriya Kari Biya anananga Kaem mu noko ma nunga balam mu nunga tala.”

⁴⁰ Se Peter den suen biya te sinar den agotala nungarukaso, ale den aora tala nunga maonam, ale mam, “Nina tom imi ko kariimet memek umu nongorak memek tal bore ko, ninimi bataguru talko!” ⁴¹ Se kariimet Peter ko den ikiman ale nongomang motam guruguman mu anuwa marak taman. Se anuwa marak taman mu 3000 iwita, se nunga gi giriwuk la mu ago nunga biguwuman.

Nongomang ningi nunguning alo bagara suanta

⁴² Nuna pempem la ilu biguwukan ale apostle alo nunga kausa den ikikasan, ale biguwura la inang nunumi tui no se pasa inang karogo nokasan ale guranek bitakasan. ⁴³ Se munan umu te kariimet suen la nuguring menayakaso se iki gurugu se bagakasan; se apostle alo nuguting te miracle se kausa duap duap aratukaso.

⁴⁴ Nongomang ningi nunguning alo mu nunumi nongomang suanta baga se, mel aguwaya ta wore wewe te nunumi tui nokasan. ⁴⁵ Nuna nunga ali se melmasak diakasan ale koma manga tokasan ale nunga saki mel ko tukunang mu te nunga sangarukasan. ⁴⁶ Tom suen biya nuna temple ningi nunumi ilu biguwukasan. Ale nunga kawam koma koma te biguwukasan ale nongomang ningi nunguning te amilmil te inang nunumi tui no gi se, ⁴⁷ Kaem nup patawukasan. Se kariimet nungarkikasan mu ninguru nuna amilmilakasan. Se Kari Biya day suan suan te kariimet nunga sangaru tokaso mu nunga gi motam biya mu ningi nunga awukaso se kariimet motam mu eng am lagakaso.

3

Peter kari bo suwik memek se ngatang te to nowara wore nungam se nungeram

¹ Tom bo Peter se John temple ningi guranek ko namakasan, mu 3 o'clock bainga ningi. ² Se tom koma suanta mu te kari bo suwik memek mu giman ilak namaman. Kari mu nuam tuagu ningi la ko suwik kuera tilital, se tom suen biya nu gikasan ale ilak nama temple ko songkuring bo, ko nup Balayam masan, mu te bitakasan se manga mel ko ai ngatanga lagakaso. ³ Se tom nu Peter John ilak temple ningi kasu nagumonko negawaman se nungarkam, mu nu manga ko nunga ngatongam. ⁴ Se Peter John ilak nomotam am diram nu kumik kualu beteman. Se Peter mam, "Ana nangarkiko!" mam. ⁵ Se kari mu motam nungarki se mel i bo tumon wore ko kumik bitakaso.

⁶ Bare Peter mam, “Ani silver gold mu mena, bare ani anapeya ago mu ani kisekko. Nazareth kari Jesus Kristus ko nup te bares ale aolak ilupko!” mam. ⁷ Ale kuting sengam mu te iluwam ale saongam se barasam, ale tairatela ko suwik bakinong sokel gemaman. ⁸ Se ting palagam suwik te sanamaram ale aolak ilukaso. Ale aolak ilu tinga se kari ilagala mu nongorak temple ningi kasu naguram, ale Kaem nup patawukaso. ⁹ Se kariimet suen la nu aolak ilukaso ale Kaem nup patawukaso mu arigiman, ¹⁰ ale ko ari ikiman, mu kari pempem songkuring Balayam masan mu kuringi dagi se manga ko ai ngatanga lagara borta. Mu nuna biririkaman ale munan nu kumik te aratam mu ko ikia ninguru nunga moakaso.

Peter temple ningi den apuram

¹¹ Se kari nung mu temple ko langilong bo Solomon nup te beteman mu te Peter John nunga kiti kuawuram ale nongorak bagakaso, se kariimet nongomang soragakaso se nagukasan nungarkamonko nongote tai biguwukasan. ¹² Se Peter uwuta nungarkam mu nunga maonam, “Israel kari alo, nina anape ko nengemang soragakaso? Nina ikisan ana nangata nanga sail te, agi ana Kaem koma te ningo se, kari imi nungurman se aolak iluso i masan ale nangarki kuawuwasan e? Suwuta mena. ¹³ Abraham Isaac se Jacob nunga Kaem, se nanga nanangatakari suen la nunga Kaem, mu ko ura kari Jesus nup biya tuam. Kakirip nina kager kari nuguting te beteman ale momon se kuerukko balman ale Pilate am bitiruk se namarukko balukaso, mu nina Pilate koma te nu kari memek makasan. ¹⁴ Nina Kakirip Laili

se Ningo Diram Nunguningkiri wore kari memek ko balman, ale kari kuting gue ago mu Pilate noko kuwim te kutuwu ningarukko balman, se kutuwu ningaram.* ¹⁵ Nina Kakirip marak ningo ko duap wore moman se kueram. Bare Kaem nu maraguwuram se barasam. Se ana nangata namotam te arigiman. ¹⁶ Kari nina ari ko ikisan e imi, nangamang ningi nunguning te, Jesus ko nup te suwik sokel gemaram. Mu Jesus ko nup ko nangamang ningi nunguning te kari imi suwik nungia saparam se nina arigisan.

¹⁷ “Ario, aga singsang, ani ikisam nina ninga supuling ago me ko ikia se munan umu Jesus kumik te beteman.† ¹⁸ Bare umu, girakala Kaem ko prophet alo nuguring te noko ura kari Kristus ikup memek giokko balam bare ko nunguning kaparam. ¹⁹ Buta se nina giris palagal ale Kaem nenenga Kari Biya mu kote tairal se ninga memek siwurok, ale nu sokel iru ningaruk, ²⁰ ale nu Kristus, nina nego ko balu beteram, umu bitiruk se aking nengete tairukko, nu Jesus i. ²¹ Nu am duruk wonong te bagaruk se, Kaem girakala prophet alo nuguring te balam uwutata, melmasak suen la nunguru saparukko tom mu asele nu tai kaparukko.

²² “Mu awuk, Moses iwita balam: ‘Kaem nenenga Kari Biya, nu mu nengeta ninga kari-imet ningi prophet bo aninga iwitatala bitiruk se aratukko. Se nina suen la nu anapeya baluk mu ko kuring karo tualko. ²³ Kari awiriya noko

* **3:14:** Luke 23:13-25. † **3:17:** Nuna munan ninguru me ikia: Luke 23:34; 1 Timothy 1:13.

kuring me karo tuok, mu noko kariimet bo iwita me bagarukko.’ Moses buta balam.‡

24 “Se nunguningta, prophet suen la Samuel te se kaparam namaram mu suen biya giriman ale mel umu ko balman se aniso. 25 Se nina mu prophet alo owore nunga gue, se anapeya den Kaem ninga taleng girigir nongorak kaolam mu nina nengerak kaolam tala. Nu Abraham iwita maonam, ‘Nika kuriang gue te ani ali imi ko kariimet suen la marak nungarikko,’ mam.§ 26 Ale Kaem ko ura kari beteram se aratam mu, giram nenengate beteram se tairam; noko gomang mu nina suan suan ninga memek ko nengemang gurugal se marak ningarukko butata beteram.”

4

Peter John ilak den te nunga beteman

1 Peter John ilak kariimet den nunga man-aruwaman se priest alo, se temple ko kager kari nunga supuling se, Sadducee alo taiman. 2 Nuna apostle ilagala kariimet den nunga kasuru se Jesus nup te kariimet kueman mu aking marak ningo ago barasamonko mu balukasan se ikiman, ale ninguru nongomang magaram.* 3 Se Peter John ilak nunga ilu talipaman. Bare maingkala baingam wore te se, ukirok asele ko balman, ale talipara kawam ningi nunga beteman. 4 Bare kariimet suen biya Peter se John nunga den umu ikiman ale ko nongomang ningi nunguning aram.

‡ 3:23: Deuteronomy 18:15,18-19. § 3:25: Genesis 22:18; 26:4.

* 4:2: Sadducee alo nunga ikia: Acts 23:8.

Se nongomang ningi nunguning ko kariimet motam mu lagaram tarigi 5000 tam.

⁵ Animan ukiram se priest bibiya, kari supuling, se law ko kausa kari alo Jerusalem biguwu gilingiman. ⁶ Priest supuling Annas mu karogo bagakaso. Se Caiaphas, John, Alexander, se priest supuling ko gue suan saki mu agotala bagakasan.†

⁷ Se kari ilagala Peter se John nongorak tai nongoma te nunga beteman ale isa nungarukasan: “Nina awiri ko aing au bowa ningi agi, nup awuk wore te munan owore beteman?” maman.

⁸ Peter mu Bur Laili kumik ago terong mam, wore te se nu nunga maonam, “Nina kariimet nunga kari supuling se kari bibiya! ⁹ Ana kari kua tua ko munan, kari bo suwik tilital mu kote beteman, mu ko nina ana den te nanga betesan, ale nu aguwaya nungeram mu ko esesan. ¹⁰ Ario, nina se Israel kariimet suen la den imi ikialko: Nazareth kari Jesus Kristus, nina tam kangono te tagiman se kueram bare Kaem maraguwuram se barasam, wore ko nup te kari aitik nengema te sanamiwoso imi ningo arigam. ¹¹ Nu

‘manga nina kawam kaola ko kari ari pateman,

bare nu manga borta aitik kawam giwoso.’‡

¹² Nu kota suanta diram anananga sangaru tata kari. Nup bo bo kigilik ali imi te kariimet nunga sangaru taukko me nangaram, mena.”§

† **4:6:** Tom mu te Annas ko noton Caiaphas mu priest supuling bagakaso (A.D. 18 nama 36). Bare Annas mu nup priest supuling tala, mu awuk, nu A.D. 6 nama 14 mu te ura mu ilukaso. ‡ **4:11:** Psalm 118:22. § **4:12:** Jesus la anananga sangaru taukko terong mam: John 14:6; 1 Timothy 2:5.

¹³ Se nuna ikiman Peter John ilak mu skul biya bo me kapaman, nuna wonong kari. Bare ilagala nunga den ko sokel arigiman mu nuna ikia nunga moakaso, se ko ikiman nuna Jesus ilak bagara ko kari iwita nunga ikiman. ¹⁴ Bare kari suwik nungeram mu ilagala mu nongorak sanamiwakaso se arigiman, wore te se nuna den bo balmonko iwita mena. ¹⁵ Ale ilagala mu nunga karoman se dom bibiya mu nunga beteman ale arataman, asele nuna nongota nunumi ago balukasan ale makasan, ¹⁶ “Ana kari ilagala imi awuk nunga betenakko? Nuna miracle duap bo nunguningkiri wore beteman se kariimet Jerusalem mu maingkala iki sapaman, wore te se ana mu kaluwunakko me terong. ¹⁷ Bare den imi pagukko mu, ana kariari nuguring kalonak se awiriya bo noko nup te me ilak munakamonko,” maman.

¹⁸ Asele aking nunga aruman se kasu naguman se nunga manorman, udagi Jesus ko nup te den bala agi kausa den bo me betemonko nunga manorman. ¹⁹ Bare Peter John ilak nunga manorman, “Nina nengeta tuteral ale ikialko, Kaem koma te ana nina nigiring karonak agi Kaem kuring karonak mu diram e? ²⁰ Ana anapeya arigiman ale nadogowa te ikiman mu ko nagiring kalonakko me terong,” maman.

²¹ Se kari supuling nguangara den aora suen biya nunga manorman, ale asele nunga beteman se namaman. Nuna aguwaya nunga betemonko mu me terong, mu awuk, kariimet suen la mu munan aratam wore ko Kaem nup patawukasan.

²² Se kari miracle te nungeram mu ko yia 40 se

kualala iwita.

Nongomang ningi nunguning alo nunga guranek

²³ Peter John ilak nunga beteman se arataman mu, nunga kariimet nongote namaman ale priest bibiya se kari supuling den balman mu nunga manaru sapaman. ²⁴ Se nuna den mu ikiman mu nuna suen la ilu biguwuman ale Kaem kote guranek bitakasan ale makasan: “O Kaem, ni keta suanta ni Kari Biya, ni ali se gagi beterem, ale mel suen biya ningi se awote mu nungem. ²⁵ Ni Bur Laili ko sokel nika ura kari se anananga girigir David tuem se te iwita balam:

‘Awuk se ali sor lilim la ko kariimet
nongomang magoso se ikia memek duap
duap betemonko den kalosan?
Mu kalomon ale betemon, bare nunguning
mena.

²⁶ Ali sor lilim la ko king alo se supuling
bibiya nongomang suan awuman ale barasu
sanamaman,

Kaem se ko kari atumukiram mu
nongorak dun kopa ilumonko den kaloman.’*

²⁷ “Nunguningta, Herod Pontius Pilate ilak, wonong biya imi ningi, Israel kariimet alo se sor saki ko kari nongorak biguwuman, ale nika ura kari Jesus, ni atumukirem ale marak tuem, wore momon se kuerukko den nungurman.

²⁸ Nika sokel biya se ka gemang mel aratukko girem balem mu nuna uwutata beteman se aratu saparam. ²⁹ O Kari Biya, nononga nguangara den balu lagaman mu iki ale, nika ura kari alo nunga

* **4:26:** Psalm 2:1-2.

sangaru se nguangara mena nika den balmonko. ³⁰ Ni kiting patawur ale sokel nungaru se ka ura kari laili Jesus ko nup te, miracle se kausa kiwem bibiya mu betemon ale ka kariimet nunga nungurmonko.”

³¹ Nuna guranek bita kutuwuman mu kawam nuna ningi biguwuman bagaman mu uririkiram. Se nuna suen la Bur Laili nungumik ago terong mam, se nguangara mena, sokel ago Kaem ko den balukasan.

Kris alo suen la nongomang suanta bagakasan

³² Kris alo suen la ikia suanta se nongomang suanta bagakasan. Bo ta kota ko mel wore noko kota ko makaso ale me guramukaso, mena. Nunga melmasak suen la mu nunumi te sangarukasan. ³³ Sokel duap bo apostle alo nunga gi sapakaso, se Kari Biya Jesus kueram ale barasam mu ko dugu duap balu balu gerakakasan. Se Kaem ko gomang lila suen la nunga iramuram. ³⁴ Se kariimet bo nunga ningi mel bo ko me ta tukunangakaso. Tom tom ago, awiriya ali bilik ago agi kawam digo ago mu, ilu arikan se diakasan, mu ko manga tokasan ³⁵ karogo tai apostle alo nuguting te bitakasan, se pagarukasan ale awiriya mel i ko dagulukaso mu te sangarukasan.

³⁶ Se kari bo Cyprus ko, ko nup Joseph, nu Levi ko gue te ko kari bo, apostle arukasan Barnabas makasan, (nup mu ko nunguning mu “Sangam kari”), ³⁷ mu ko ali bilik bo ilu arigam se diaman, se ko manga tam ago tai apostle nuguting te

beteram.†

5

Ananias se Sapphira

¹ Kari bo ko nup Ananias, se ko nuwus Sapphira. Nuna ilagala nunga ali bilik bo ilu arigiman se nongote diaman. ² Bare nu nuwus ilak nunumi manorman ale manga taman umu mu sang kue kumik ko ira bitawa se, sang la giam karogo nama apostle alo nuguting te beteram.

³ Se Peter mam, “Ananias, Satan gemang motam ninguru ilukuawuram. Ni awuk se Bur Laili kula iwita beterem ale manga ali bilik ko taem mu sang ke kimik ko ira bitawa se wore lilim la aisa iwita aistem a?” mam. ⁴ “Ulengkala ali bilik sumu mu nika, se udagi diaman se ko manga mu nika, aguwaya bitarko mu nika te la, kumik ikup bo mena. Bare ni awuk ikiem ale lilim la Kaem tua iwita tuem? Ni ali ko kari bo me kulem, bare ni Kaem kula iwita beterem,” mam.

⁵ Se Ananias den mu ikiam, mu eng am dagu kueram. Se kariimet munan aratam mu ko den ikiman mu nuna ninguru nguangakasan. ⁶ Se kari kulak taiman ale ko kumik guang mu guang te kaloman, ale giman ilak nama mutim tuguman.

⁷ Udagi hour ilagala suan namaram se ko nuwus tairam kasu naguram. Nu mel aratam mu nu me ko ikikaso. ⁸ Se Peter isuam, “Ni Ananias ilak ali diaman mu ko manga taman ale aisiman mu iwitata e?” mam.

Se nu mam, “Mu diram, ko manga koma butata.”

† **4:37:** Barnabas: Acts 4:36-37; 9:27; 11:22-30; 13:1-3; 14:14; chapter 15; 1 Corinthians 9:6; Galatians 2:1-13; Colossians 4:10.

⁹ Se Peter nu maonam, “Awuk se nina ilagala den nungurman ale Kaem ko Bur Laili kula iwita beteman a? Arikko! Kari nika kari mutim tuguman mu taiman songkuring ago utu naguwasan; nuna ni karogo tala ka gimon kerak nama ka mutim tugumonkowo,” mam.

¹⁰ Se imet mu umu te Peter suwik duap ningi dagulam ale kueram. Se kari kulak utu naguman, arigiman mu nu kueram, se giman ilak nama kuari beta dugu te mutim tuguman. ¹¹ Se Kris alo suen la ta se kariimet awiriya munan aratam umu ko den ikiman, mu nuna ninguru tala nguan-gakasan.

Apostle alo kariimet saki kuera ikes ago mu nunga nungurukan

¹² Apostle alo miracle se kiwem duap duap sokel ago kariimet ningi bitakasan. Se kariimet nongomang ningi nunguning mu tom suen biya temple ningi, kuwim Solomon nup te beteman, mu te biguwukan. ¹³ Se kariimet biya ninguru nunga kuakan, bare bo me nunga ningi utu kapakaso. ¹⁴ Bare kariimet suen biya tala Kari Biya ko nongomang ningi nunguning akaso, se Kris alo nunga kariimet motam ko tom mu am lagawakaso. ¹⁵ Se kariimet nunga saki kuera ikes ago mu nunga gikasan nongorak tai lage norogen ko kuwim nungurukan ale nunga awukan. Nunga nongomang mu Peter tairuk kuting nungumik te bitirukko. Mena agi mu, nunga kia kaparuk se ko tamarum nunga kau taukko kiwem bitakasan. ¹⁶ Se kariimet wonong gotektek Jerusalem duap te mu agotala nunga saki kuera ikes ago se saki

bur memek ago mu nongorak taikasan se suen la nungiakasan.

Apostle alo nunga bita maguwukasan

¹⁷ Se priest supuling, ko sikisaki Sadducee ningi bagara mu nongorak, ninguru nongomang magakaso. ¹⁸ Se apostle alo nunga iluman ale talipara kawam biya mu ningi nunga awuman. ¹⁹ Bare tirom Kari Biya ko engel bo talipara kawam umu ko songkuring kagaru muruwuram ale nongorak aratam, ²⁰ ale nunga maonam, “Namaral ale temple ningi bagara aolak iru imi ko den lilim la kariimet nunga maonalko,” mam.

²¹ Se den taman uwutata karo tuman, ale sor ukiram mu nuna namaman temple ningi kariimet den nunga kausa duap beteman.

Se tom priest supuling ko kari arungu taiman mu, nuna Israel kari supuling bibiya Sanhedrin ningi bagara mu suen la nunga aruman se tai biguwuman. Se apostle alo talipara kawam ningi bagaman mu nongorak taimonko den beteman. ²² Bare temple ko dirdir talipara kawam te namaman mu me nungarkaman. Ale peleman taiman ale maman, ²³ “Ana talipara kawam te namaman mu ko songkuring mu bagura la se gek am aniram; se bitua kari alo mu am bitaru se sanamiwakasan. Se ana kagaru kagaru ningi loagakasan, bare kariimet bo ningi me bagakasan.” ²⁴ Se temple ko bitua ko dirdir supuling se priest bibiya karogo den mu ikiman ale ikia biyala nunga moakaso, se anapeya apostle nungumik te aratam wore ko nungamin yenakaso.

²⁵ Bare kari bo tairam ale mam, “Ikiialko! Nina arika talipara ningi nunga awuman, se umu arika temple ningi kariimet den nunga kasuruwasan?” mam. ²⁶ Den umu ikiman mu, temple ko dirdir supuling, ko kari sang ago namaman ale apostle nongorak taiman. Bare alis ago mena, mu awuk, kariimet manga tam nungarmon bore ko nguangaman.

Apostle alo supuling bibiya nongoma te den balman

²⁷ Nuna nongorak Sanhedrin ko biguwura motam te, se priest supuling isa nungaram ale mam, ²⁸ “Ana den aora biya ninga manorman, nina noko nup te kariimet den bo me nunga kausalko maman,” ma balam. “Bare nina ninga den kausa sumu Jerusalem lilim ago terong mam! Ale nina kari kumik gue kaparam mu ko den ikup mu ana atumu nangaralko ago kaesan!”

²⁹ Se Peter apostle saki ago iwita balman, “Ana ali kari nuguring me karonakko, ana Kaem la kuring karo tunak mu terong! ³⁰ Anananga taleng girigir alo nunga Kaem, Jesus nina tam kangono te tagiman se kueram, bare maraguwuram se marak barasam. ³¹ Se Kaem patawuram kalel biya kuting sengam mu te beteram. Nu aitak Dom Biya se Saonga Kari ko beteram, se te Israel kariimet nongomang motam gurugumon se nunga memek siwu saparukko bagoso. ³² Ana mel suen la umu wetang te bala ko kari. Se Bur Laili Kaem awiriya nu kuring karo tuso mu tuso mu betela, wetang te mel umu ko baluwoso.”

Gamaliel den ningo balam

³³ Nuna den umu ikiman mu nongomang ninguru magaram, se nunga momon se kuemonko balman. ³⁴ Bare Pharisee bo, ko nup Gamaliel, nu law ko kausa kari, se kariimet suen la nup biya tusan, nu Sanhedrin motam te barasam ale kariari mu tom tukunangta ko nongorak watingi aratamonko sail ago balam. ³⁵ Asele nu kari supuling nunga maonam, “Israel ko kari alo, nina anapeya kariari imi nungumik te beteralko mu ninguru iki kuawural ale beteralko,” mam. ³⁶ Giringila Theudas barasam ale numi biya ko beteram se kari ko tom 400 iwita arataman nu ilak sanamaman. Bare nu moman se kueram, se kari parasaman, se mel bo nunguning me aratam, mena. ³⁷ Aking nu burung ko mu, Judas Galilee kari mu aratam, nu kariimet nunga kaura tutera ko kam te betela kariimet sang nunga giam ale kokosa moram. Mu betela moman se kueram se ko kariimet parasaman. ³⁸ Buta se ani dun aitak imi ko mu iwita ninga manorsam: Kariari imi me nunga kau talko! Am nunga beteral se namamonko! Mu awuk, nononga ikia mu kari ko ikia te naguwošo agi mu, nuna dagulamonko tala. ³⁹ Bare dun umu Kaem kote taiwošo agi mu, nina kariari imi nomoke kaolalko me terong. Buta agi wore nina Kaem ilak dun kopa iluwaral bore ko sinar talko!”

⁴⁰ Noko den umu nunga nongomang motam gurugam se, balman se olekem alo nongorak utu naguman. Ale balman se wip te nunga moman, asele den aora biya nunga manorman, namamon Jesus nup te den me balmonko nunga manorman, ale nunga beteman se namaman.

⁴¹ Se apostle alo Sanhedrin beteman ale Nup owore ko yaman dolara giman umu ko amilmilakan.* ⁴² Ale tom suen la temple por ningi, se kawam kawam, Jesus nu Kristus ko den gilalong mu ko nuguring me ta kalokasan, kariimet nunga manarukasan.

6

Kari 7 saonga ura betemonko nunga atumu kereman

¹ Se tom mu te olekem nunga tom mu lagaram biyala tarigikaso. Se Juda Kris saki Greek den te munakawara mu Juda Kris alo Hebrew den te munakawara mu nongorak den tagi gurungumukan. Nuna balukasan, nononga imet gerewa mu day suan suan ko na inang te nunga kiakasan ale nogore ilukasan, makasan. ² Se apostle 12 mu olekem suen la nunga ilu biguwuman ale nunga manorman, “Ana Kaem ko den bala ko ura mu mel gotek ko betenak ale na inang nanakko la ikia bita se loaga laganak mu me terong,” maman. ³ “Bore te se, nanga launuria alo, nina nenenga ningi kari 7, Bur ko sokel ago terong maman ale ikia sinar ago mu nunga atumukiral, se ana na inang parusuwura ko ura mu nuguting te betenakko. ⁴ Ale ana nangata mu guranek ko ura se den apura ko ura mu ko sinar tanakko,” maman.

⁵ Se kariimet suen la bala umu ikiman ale ko amilmilaman. Ale nuna Stephen balman, nu kari gomang ningi nunguning aora biya, se Bur Laili ko sokel ago terong mam. Ale Philip, Procorus,

* **5:41:** Nuna ikup giman bare am amilmilaman: Matthew 5:10-12; James 1:2; 1 Peter 4:13.

Nicanor, Timon, Parmenas se Antioch kari Nicolas, nu sor bo ko kari bare Juda nunga munan ningi utu naguram, mu nunga balman. ⁶ Nuna kariari imi apostle nomokete nunga awuman se sanami gilingiman. Se nuna nuguting nusupuling te beteman ale guranek te ura ko sokel nungarman.

⁷ Se Kaem ko den pagam ale namakaso. Se Jerusalem ningi ko olekem mu pasak ala lagaram tarigiram ale suen biya aram. Se priest suen biya tala nongomang ningi nunguning aram se karo tuikasan.

Nuna Stephen iluman

⁸ Se Stephen, kari Kaem ko sokel se ko gomang lila ago terong mam mu, kariimet ningi miracle se kausa bibiya bitakaso. ⁹ Bare Stephen ilak dun kopa iluwa ko munan barasam. Nuna wonong Cyrene se Alexandria ko Juda kari, se province ilagala Cilicia se Asia ko Juda kari alo, nunga balukasan Freedmen ko Synagogue kari makasan.* Nuna Stephen ilak den tagi gurungumukasan. ¹⁰ Bare nuna Bur ko ikia sinar nu te munakawakaso mu karogo me terong maman.

¹¹ Bore te se nuna tetela la kari sang nunga giman, ale nongomang kulukurman se balukasan, “Ana kari sumu Moses se Kaem nunga balu maguwukaso se ikiman,” makasan.

* **6:9:** Freedmen ko synagogue kari: Kari imitang se nunga nonet mu ura dungan bagakasan, bare aitik mu mena. Wonong ilagala Alexandria se Cyrene (Saerini masan) mu Africa sor te ko wonong. Se Cilicia se Asia mu province ilagala Rome bitaruwara.

¹² Nuna bala umu te kariimet, se Juda kari supuling, se law ko kausa kari mu, nongomang atumukasan. Se Stephen iluman, ale ilak Sanhedrin kari supuling nongoma te ilak namaman.

¹³ Ale kari sang nu kumik ko den kawel balmonko mu arungak taiman, se balukasan, “Kari sumu kuwim laili imi se law balu maguwura wore katir me bitakaso,” makasan. ¹⁴ “Nu balukaso, Nazareth kari Jesus mu kuwim imi parusuwurok maguwurok, ale Moses ko munan ana nangaram mu karogo la gurugok patawurukko balukaso se ana ikikasan,” makasan.

¹⁵ Se kari supuling bibiya Sanhedrin ningi dagiwaman mu Stephen arikuawukasan, ale noko koma motam mu engel bo ko koma motam iwita arikasan.

7

Stephen Sanhedrin kari bibiya nongoma te den balam

¹ Se priest supuling Stephen isuam, “Ni kimik ko den balsan umu nunguningta e?” mam.

² Se Stephen koma balam, “Aga launuria, aga ait alo, ikialko! Girakala anananga taleng girigir Abraham nu Harran me namakaso, am Mesopotamia bagaram, se Kaem kumik nikitang biya ningi kote aratam. ³ Ale maonam, ‘Ka wonong sor se ka kariimet nunga bitar ale bares ale ali sor ani ka kausekko mu te namarko,’ mam.*

⁴ “Se Abraham barasam Chaldea nunga ali sor umu beteram ale Harran nama daigam. Ale udagi ko nuet kueram se, Kaem maonam se tai ali sor

* 7:3: Genesis 12:1.

nina aitak te bagasan imi te daigam. ⁵ Bare Kaem mel bo ta ali sor imi te noko iwita me tuam, am ali bilik nuamur gotek bo ta me tuam, am mena. Tom umu Abraham kumik kuriang mena wore, Kaem ilak den kaolam, 'Ni se ka gue luan uragi mu ali imitang talko.' ⁶ Ale aking iwita maonam, 'Nika taleng girigir sor bo nononga sor mena mu te nunga bita maguwumon se dungan ura bita se yia 400 bagamonko. ⁷ Bare,' mam, 'ani sor wonong nuna te dungan ura bitawasan umu yaman ikup nungarik se uragi nuna barasamon sor wonong umu betemon tai sor kuwim imitang te ani aip perr tumonko.'† ⁸ Ale Abraham ilak den kaolam umu ko kausa, nungumik guang batoga ko munan tuam. Se Abraham butata beteram, se udagi noko namar Isaac bilangaram mu day 8 namaram se ko kumik guang batogam. Se Isaac mu Jacob ko nuet, se Jacob mu kuriang 12 mu nunga nonet, se kuriang 12 umu te aitak ana Israel kariimet bagasan.

Israel alo Egypt namaman bagakasan

⁹ "Se anananga girigir umu Joseph ko nongomang magaram se dungan kari iwita Egypt nongorak diaman se ilak Egypt namaman. Bare Kaem nu ilak bagakaso, ¹⁰ ale ikup suen la ningi bataguru tokaso. Nu Joseph ikia sinar tuam se nu te Egypt ko king Pharaoh gomang motam tam; se Pharaoh balam se nu Pharaoh ko kawam lilim bitaru se Egypt sor lilim la bitarukaso.‡

† **7:7:** Genesis 15:13-14; 17:9-11; 21:4. ‡ **7:10:** Joseph: Genesis 37:11,28; 39:23; 41:37-44; Psalm 105:16-22. Egypt alo nunga kari gira mu nup Pharaoh tuikasan.

11 “Se udagi karak biya Egypt se Canaan sor te kaparam, se ikup biya nunguningkiri kariimet nunga iram. Se anananga girigir alo na inang arigimonko ikup biya. 12 Se tom Jacob den ikiam, Egypt sor te na inang aniso, mu nu ko kuriang anananga girigir alo mu nunga maonam se nunga iru nuam namaman. 13 Ale aking udagi nama-man, tom mu te Joseph numi wetang te ko launari se ko uria nongoma te balam. Se Pharaoh Joseph ko gue suan umu nunga ikiam. 14 Umutang burig ko mu Joseph, ko nuet ko gue suan suen la nongorak taimonko balam. Nuna suen la mu 75 kariimet. 15 Se Jacob uwutata ko kariimet ago Egypt namaram baga, nu se anananga girigir alo umu te kueman. 16 Se nunga nungumik guang mu gikasan ago pilakasan tai Shechem, manga mutim Abraham Hamor ko namarari nongote manga silver te diaram mu te nunga mutim tugukasan. §

17 “Udagi Kaem Abraham ilak den kaolam umu ko nunguning wetang kaparukko tom pingi aram mu, anananga kariimet Egypt bagakasan mu gue pagam suen biya nunguningkiri. 18 Se king bo iru Joseph ko dugu duap me ko ikia mu aratam Egypt bitarukaso. 19 Nu anananga kariimet alo ninguru nunga bita maguwukaso, ale anananga girigir alo nunga kuriang iru bilangara mu watingi nunga warmon se kuemonko nunga manarukaso.*

Kaem Moses te Israel alo nunga saongam

§ 7:16: Jacob alo Egypt namaman: Genesis 41:54; 42:1-5; 45:1-11; 46:1-7; 49:33. * 7:19: King bo iru aratam mu nunga bita maguwukaso: Exodus 1:7-8,10-22.

20 “Se tom mu te Moses bilangaram, bare nu kuriang bo yam mena. Sige ilagala suan ko mu nu ko nuet ko kawam ningi bitaruwakasan. 21 Bare tom ilak watingi arataman mu, Pharaoh ko nanawus tam, ale noko namar iwita laguwaram. 22 Se Moses Egypt ko ikia ningi skul kaparam ale noko munak se ko munan sokel ago garagarayam.†

23 “Se tom Moses ko yia 40 mu, nu ko kariimet Israel alo namaruk nungarkukko ikia beteram. 24 Nu Egypt bo Israel bo moa maguwuwaram se arigam, ale sangukko namaram, ale koma ko Egypt kari mu moram se kueram. 25 Moses ikikaso mu, noko kariimet ikimon, Kaem nu te nunga sangaru taukko iwita ikikaso, bare nuna uwuta me ikikasan. 26 Aking aniram ukiram se Moses Israel kari ilagala nunumi moakasan se nungarkam. Se nu nunga kager bataguk se lila te bagamonko iwita balam, ‘Kari ilagala, nina launuria pa; nina anape ko ninimi bita maguwuralko kaeyawasan a?’ mam.

27 “Bare kari ko bo mu moawaram mu Moses ira diruwu saparam, ale mam, ‘Awiri ni anananga bitaru ale nanga ikup nunguruko ka balam a?’ mam. 28 ‘Ni ekelako Egypt kari bo morem se kueram, uwutatala aninga moar se kuerikko e?’ mam.‡ 29 Tom Moses den umu ikiam mu nu naguram nama Midian daigam ale taira kari bo iwita bagakaso. Nu umu te бага se namar ilagala bilangaman.

30 “Se yia 40 namaram buring ko mu, nu duruk

† 7:22: Moses: Exodus 2:1-10; Hebrews 11:23-26. ‡ 7:28: Exodus 2:14.

Sinai duap te, ali sor garagarayam mu te bagaram, se engel bo tama tam ningi kaniwara wore iwita kote aratam. ³¹ Se tom nu mel iru nuam uwuta arigam mu kuamin yenakaso. Se pingi namaruk ale ninguru arigokko namaram mu, nu Kari Biya kuring dogotak ikiam: ³² ‘Ani nika taleng girigir alo nunga Kaem, Abraham ko se Isaac ko se Jacob ko Kaem.’§ Se Moses nguangakaso ale kumik barowara makaso se arigokko me kaeyakaso.

³³ “Se Kari Biya maonam, ‘Ka siwik tuagu kutuwurko; kuwim ni te sanamiwasam imi laili biya. ³⁴ Ani aga kariimet Egypt nunga bita maguwusan mu ani arigem. Ani nunga niara kikira ikiem, ale nunga bataguru taikko tai kaperem. Ario, tairko, ani ka bitirik se Egypt piler namarko.’* ”

³⁵ “Kari imi kari Moses, borta ulengkala nuna bala imi te ari daleluwuman ale manorman, ‘Awiri ni nanga bitaru ale nanga ikup nunguruko ka balam a?’ maman. Bare aitam mu Kaem kota nu beteram se namaruk ale nunga sangaru taukko, engel tama tam ningi kaniwara iwita aratam mu kuring te maonam. ³⁶ Se nu nunga giam ale Egypt beteman ale arataman, ale Egypt sor te miracle se kausa bibiya bitakaso. Koma suanta tala gagi Red Sea mu te, se yia 40 ko sor garagarayam umu ningi geraga se miracle se kausa bibiya bitakaso.

³⁷ “Imi Moses suanta borta Israel kariimet nunga maonam, ‘Kaem prophet bo ani iwitata, mu nengeta nunga gue suan ningi bitiruk se tairukko,’ mam.† ³⁸ Nu anananga girigir alo nongorak sor

§ 7:32: Exodus 3:6. * 7:34: Exodus 3:5,7-8,10. † 7:37: Deuteronomy 18:15. Moses nunga giam: Exodus 7:3; 14:21; 19:3-4; Numbers 14:23; Deuteronomy 9:10.

garagarayam mu te ilu biguwura la bagakaso, se engel bo duruk Sinai te ilak munakaram. Se nu den marak sokel ago mu umu te tam ale nunga manarukaso, ale den borta aita ana ikiman.

³⁹ “Bare anananga girigir alo noko den umu nubiring tuman. Nuna nu karogo la nubiring tuman ale Egypt ko nam giam ko nungamin bitakasan.

⁴⁰ Ale nuna Aaron manorman, ‘Ni anananga kaem nunga kuar nunguru se nuna girimon se ana nogowom karonakko,’ maman. ‘E kari Moses, nu ana Egypt nanga giam nangarak aratam tairam mu, anapeya kumik te aratam mu ana me ko ikisan!’ maman.‡ ⁴¹ Ale tom mu te nuna kuar bulmakau gotek dora te nungurman, ale mel nuguting te nungurman mu tama bita tui se nup patawu se iru sesekakan. ⁴² Se Kaem buring nungaram, ale worem sige baras nunup patawu se bagamonko kuring nungaram.§ Nunga munan umu prophet alo nunga batoga te aniram wore karogo dirman:

‘Nina Israel alo, nina yia 40 ko sor
garagarayam te tama i bo bita ani aisukasan
agi, nigiting munan i bo ani aisukasan e?’

⁴³ Nina Molek ko sel kawam mu patawu gikasan,
ale nenenga kaem Rephan ko baras dora mu
patawu gikasan,
ninga kaem kawel kuar te nunga mu, perr
nungaralko nunga gikasan.

Buta se ani ninga karik se Babylon kiaral
ale buring ko namaral ale bagaralko.’*

‡ **7:40:** Exodus 32:1. Numbers 14:2-3 ago arikko.
Romans 1:24,26,28.

* **7:43:** Amos 5:25-27. § **7:42:**

Kaem Israel alo nongorak bagakaso, bare nuna nongomang aora biya

⁴⁴ “Anananga girigir alo sor garagarayam mu te mu, Kaem ko sel kawam nunga ningi anikaso. Kaem kota kiwol Moses kausam se arigam wore te iki se kaolam. Kawam umu te nuna ikikasan mu Kaem nongorak bagakaso. ⁴⁵ Se udagi Joshua bowa ningi, anananga taleng girigir alo taman ale giman karogo ali Kaem giram ale sor saki ko kariimet nunga karo parusuwukaso mu te nama dagiman, ale ali umu taman. Se sel kawam mu karogo bagaman la tai David ko tom te. ⁴⁶ Noko munan te Kaem noko amilmilaram se David aking Jacob ko Kaem umu ko bagara kuwim bo kalokko isuam. ⁴⁷ Bare mena, mu Solomon noko kawam mu kaolam.†

⁴⁸ “Bare Kaem Kalel Biya nu kari kuting te kawam kaloso mu ningi me bagoso. Se prophet Kari Biya kuring balam:

⁴⁹ ‘Duruk wonong mu aninga daiga kuwim, se ali mu ani asiwik te bitirikko kuwim.

Se nina kawam koma awuk wore ani kalo aisalko? Aninga aeman sapara kuwim mu aparete anirukko?

⁵⁰ Se mel suen biya imi ani agiting te me nungem e?”‡

⁵¹ Asele Stephen gurugam nunga manarukaso, “Nina nisipiling aora biya ko kariimet, nengemang motam sisira biya se nedegawa lilim! Nina ninga taleng girigir nunga turan, tom suen biya

† **7:47:** Kawam sel ko den: Exodus 25:9; Joshua 4:11; 18:1; 23:9; 2 Samuel 7:1-16; 1 Kings 6:1. ‡ **7:50:** Isaiah 66:1-2.

Bur Laili kuring kulukursan! ⁵² Nenenga taleng girigir alo prophet bo yam nomotam la me arigiman, am nunga bita maguwura la! Nuna kari saki Kakirip Ningo Diram mu tairukko mu ko den girikasan baluwakasan mu nunga moman se kueman. Se aitak nina Kakirip Ningo Diram umu kager nuguting te beteman ale moman se kueram! ⁵³ Nina law mu engel nongote taman, bare nina me karo tuman!”

Nuna Stephen manga te usagaman se kueram

⁵⁴ Nuna den mu ikiman mu Stephen ko ninguru nongomang maga kaparam, se nogore motam nokasan. ⁵⁵ Bare Stephen Bur Laili ago lilimaram, mu motam patawuram ale duruk wonong te loagaram, ale Kaem ko niki yawara arigam, ale Jesus Kaem ko kuting sengam mu te sanamiwaram mu ago arigam. ⁵⁶ Ale “Arigalko!” mam. “Ani duruk wonong kaigam se Kari ko Namar noko kuting sengam mu te sanamiwoso se arigem!” mam.

⁵⁷ Bare nuna den umu ko nodogawa baguman, ale sail te niaman aiman ale kote naguman namaman, ⁵⁸ ale gurataman ilak wonong buring ko arataman, ale manga te usagukasan. Kari Stephen den te bitawaman mu nunga guang kutuwu kari kulak bo ko nup Saul mu suwik duap ningi awu beteman.

⁵⁹ Ale nuna manga tam tuiwakasan, mu Stephen guranekeq beteram, “Kari Biya Jesus, ni aninga adera toko,” mam. ⁶⁰ Ale nu bugura te dagulam ale airam balam, “Kari Biya, ni nunga memek imi ko

koma me nungaruko,” mam. § Nu uwutata balam mu eng kueram.

8

¹ Se Saul mu Stephen uwuta betemonko mu nu gomang suanawuram ale ariwaram se moman se kueram.

Sios ko kariimet nunga maguwu silati, nunga parusuwuman se kirker namaman

Tom umu te mu sios Jerusalem mu ikup memek biya ningi kaparam. Se Kris alo nagu parasaman, ale sang Judea se sang Samaria namaman. Se apostle alo mu am Jerusalem bagakasan. ² Kaem bowa ningi bagara ko kari sang Stephen mutim tuguman, ale ko ninguru mo nia gilingikasan. ³ Se Saul duap beteram ale sios maguwukaso. Nu kawam suan suan te, kari ta imet ta, nunga ilu gurati talipara kawam ningi nunga awukaso.

Philip Samaria ningi den apukaso

⁴ Awiriya nagu parasaram mu apareyate namakaso mu den apu apu la namakaso. ⁵ Philip Samaria ko wonong bo te namaram, ale Kristus ko dugu duap balukaso. ⁶ Se kariimet biya Philip den balukaso mu ikikasan, ale miracle bitakaso mu arikasan, ale noko den ikimonko ninguru nodogawa bitakasan. ⁷ Kariimet suen biya bur memek ago mu bur memek mu sail te nia ai se aratu namakasan. Se kariimet suen biya tilital, nusuwik patanga daeldel mu nungiakasan. ⁸ Se wonong umu te mu amilmil biya te bagakasan.

Simon mang sima kari

§ 7:60: Luke 23:34.

⁹ Wonong umu te kari bo ko nup Simon. Nu tom maiya nuam mang sima ko kawel te kilek kilek bitakaso, se Samaria kariimet lilim la ninguru nongomang barasukaso. Nu numi balukaso nu kari biya, ¹⁰ se kariimet nunup ago ta, se kariimet nunup mena ta, mu suen la noko den ikimonko nongomang anikaso, se ko balukasan, “Nunguningta, kari imi sokel duap bo balsan Sokel Biya Nunguningkiri masan owore karogo,” makasan. ¹¹ Ale nuna nu kowom karo karo gerakasan, mu awuk, nu tom maiya nuam ko kilek kilek bitakaso nung te nongomang gurugam. ¹² Bare tom nuna Philip Kaem ko kingdom ko den gilalong balam ale Jesus ko nup biya ko balam se ikiman ale ko nongomang ningi nunguning aram mu, kari te imet te anuwa marak taman. ¹³ Se Simon kota mu agotala gomang ningi nunguning aram se anuwa marak tam. Ale nu Philip kowom karo ilak gerakaso, ale miracle se kausa bibiya arikaso, ale gomang ninguru barasukaso. ¹⁴ Se tom apostle alo Jerusalem bagaman mu Samaria kariimet Kaem ko den nongomang tuman ko den mu ikiman mu, nuna Peter se John nunga beteman se nongote namaman. ¹⁵ Nuna nama arataman mu, nuna Bur Laili kariimet nongote kaparukko guranek beteman, ¹⁶ mu awuk, Bur Laili kariimet mu nongote me tai kapakaso; nuna yam Kari Biya Jesus ko nup te anuwa marak to gilingiman. ¹⁷ Asele Peter se John nuguting patawu nusupuling te bitakasan se Bur Laili nungumik te kapakaso.

¹⁸ Se tom Simon apostle ilagala nuguting kariimet nusupuling te bitakasan se Bur Laili nungumik te kapakaso mu arigam, mu nu manga nun-

garu se ¹⁹ mam, “Nina sokel sowore ani ago aisal se, ani awiriya agiting kumik te bitirik mu agotala Bur Laili kumik te kaparukko,” mam.

²⁰ Bare Peter nu maonam, “Ni ka manga sumu karogo maga namarko! Mu awuk, ni Kaem ko munan ana nangaram mu ni manga te dierko balsam. ²¹ Ura ana bitawasan imi ni bitarko me terong! Mu awuk, nika gemang motam mu Kaem ilak diram me aniso. ²² Ni munan memek sumu ko, gemang motam gurugu ale Kari Biya kote guranek bitarko. Se ani nu kote la betesam, nu kota ka ikia memek gemang motam ningi mu siwu kisokko. ²³ Ani arigisam mu ni motam barasa ko munan se munan memek ninguru ka taliparam.”

²⁴ Se Simon nunga maonam, “Nina ani ago ko Kari Biya kote guranek beteral se, bala balman sumu ani angimik te me aratukko!” mam.

²⁵ Se Peter se John Kari Biya Jesus ko dugu duap balu pagorman, asele peleman Jerusalem namakasan. Nuna nama se lage luan te, Samaria ko wonong gotektek te mu, den gilalong balu balu namakasan.

Philip se Ethiopia kari

²⁶ Asele Kari Biya ko engel bo Philip maonam, “Bares ale lage koma south, lage garagarayam, Jerusalem betesan ale nama Gaza aratasan wore te nama kaparko,” mam. ²⁷ Se Philip barasam namakaso. Ale nama se lage te Ethiopia kari bo arigam. Kari umu nu kari dom bo, Ethiopia nunga queen Candace ko manga suen la bitaruwara. Nu Jerusalem kagin ko namaram, ²⁸ ale pila se, nu ko karis te dagi se prophet Isaiah ko batoga ari ari

taikaso. ²⁹ Se Bur Philip maonam, “Karis owore duap te namar ale ilak ilak namarko,” mam.

³⁰ Se Philip naguram pingi namaram, ale kari mu prophet Isaiah ko batoga mu kaukaso se ikiam, ale isuam, “Ni den kauwasam sumu ko nunguning ikisam e?” mam.

³¹ Se kari mu balam, “Ani awuk ta ko sinararikko? Mu kari bo den imi ko duap aninga te apurok mu asele ko,” mam. Ale Philip auram se araga ilak daigam.

³² Se batoga nu kauwaram mu iwita balam:
 “Nuna nu sipsip iwita diruwuman ilak sipsip
 mora se kuera ko kuwim te ilak namaman;
 se sipsip gotek, kari mone batoga mu iluso
 bare me niaso, am kutek am bagoso iwita,
 nu kuring paogam ale den bo yam ta me balam.

³³ Nuna ninguru ira kutuwu ilak kapaman,
 se awiriya bo nu sangukko mu mena.

Nu kumik kuriang gue bo
 kariimet nunga balmonko mu mena,
 mu awuk, noko tom ali imi te mu bataguru
 taman.”*

³⁴ Se dom kari umu Philip isuam, “Prophet imi awiri ko baluwoso, kota numi ko balso agi, kari i bo ko balso, mu ni aga manaruko terong e?”

³⁵ Se Philip batoga nung te duap beteram ale nama Jesus ko den gilalong umu maonam.

³⁶ Nuna lage karoman namawa yu bo te arataman, se kari dom umu mam, “Arikko, yu iweya.

* **8:33:** Isaiah 53:7-8.

Anape ko ani anuwa marak me taikko ya?”³⁷ †
³⁸ Ale balam se ko karis sanamaram. Se nuna wete kapaman ale yu ningi kapaman, se Philip nu anuwa marak tuam.³⁹ Tom nuna yu beteman ale arataman mu tairatela Kari Biya ko Bur Philip tam ilak namaram. Se dom kari mu udagi nu me arigam. Ale nu eng amilmil biya ago namakaso.⁴⁰ Se Philip kota numi arigam mu nu Azotus nama aratam, ale eng am aolak iluwam nama se Jesus ko den gilalong wonong wonong balu balu nama Caesarea aratam.

9

Saul giris palagam

¹ Bare tom mu te Saul Kari Biya ko olekem alo nunga maguwurok menawurokko mu am sokel ago baluwakaso. Ale nu priest supuling kote namaram,² ale synagogue suen la Damascus wore nunga, noko aing au ko tam gawa bataguru tuokko isuam. Tam gawa umu nu sokel tuok se awiriya Lage Nunguning ko munan* karowasan, kari ta imet ta, wore nunga gi Jerusalem talipara ningi nunga awurokko.³ Se tom nu tai Damascus aratuwaram mu nikim biya bo duruk uningi wore am kaniram ale nu te taiwaram mu am lilim iramuram.⁴ Se nu geragam ali te dagulam, ale kuring bo iwita nu manarukaso mu ikiam, “Saul,

† **8:37:** Batoga saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Se Philip balam, ‘Ni gemang ningi nunguning aram agi mu asele.’ Se kari mu balam, ‘Ani Jesus Kristus mu Kaem ko Namar ani ko angamang ningi nunguning aram.” * **9:2:** Lage Nunguning: Acts 19:9,23; 22:4; 24:14,22.

Saul, ni awuk se aninga mosam maguwusam a?” mam.

⁵ Se Saul isam, “Ni awiri ya, Kari Biya?” mam.

Se nu mam, “Ani Jesus i, kakirip ni bita maguwusam wore,” mam. ⁶ “Ario, bares ale wonong ningi kasu nagur se aguwaya bitarko mu ka manarmon se ikiko,” mam.

⁷ Se kari Saul ilak namawaman mu sanamaman, ale nuguring menaram; nuna kuring dogotak mu ikiman, bare kakirip bo me arigiman.

⁸ Se Saul ali te dagulam mu barasam, ale motam paogam bare mel bo me arikaso. Se nuna kuting te iluman ale ilak Damascus kasu naguman. ⁹ Nu tom ilagala suan ko motam sisiram se бага se, na yu me nokaso.

¹⁰ Olekem bo Damascus bagakaso, ko nup Ananias. Se Kari Biya ipingira ko kausa te aoram ale maonam, “Ananias!” mam.

Se nu mam, “Kari Biya, baluko,” mam.

¹¹ Se Kari Biya maonam, “Ni bares ale nama lage ko balsan Tuang Dirkiriyam masan mu te, Judas ko kawam te namar ale Tarsus kari bo Saul ko isako. Nu guranek bitawoso. ¹² Nu ipingira ko kausa ningi, kari bo nup Ananias, mu nigita, ni namerem ale kiting supuling te beterem se noko motam sisiram mu aking te sor arigam.”

¹³ Bare Ananias mam, “Kari Biya, ani kari sumu ko den suen biya ikiem, ale nu Jerusalem nika kariimet, memek nungumik te bitakaso mu ko den mu ani ikiem tala. ¹⁴ Se nu e tairam imi, priest bibiya nunga aing au bowa ningi, awiriya nika nip giwoso mu nunga ilu taliparukko tairam,” mam.

15 Bare Kari Biya Ananias maonam, “Am namarko! Kari mu ani maingkala atumukirem nu aninga ura kari. Nu aninga aip biya giok ale karogo sor saki ko kariimet se nunga king alo se Israel kariimet nongote namarukko. 16 Ani nu aninga aip ko ikup memek suen biya giokko mu kausek se arigokko.”†

17 Asele Ananias namaram kawam ningi kasu naguram, ale ko kuting Saul ko supuling te beteram, ale maonam, “Aga bo Saul, Kari Biya Jesus, kam ni imi te taiwerem se nu lage te kete aratam borta aninga beteram se tairem. Ale ani tairem mu ni motam te aking sor arik ale Bur Laili kimik ago terong maukko,” mam. 18 Nu uwuta balu sapawaram mu tairate mel wal kuriring iwita Saul motam ira kalowaman mu kutukutuk ma kapaman, se nu aking sor arikaso. Asele nu barasam ale anuwa marak tam. 19 Ale na inang nam ale sokel tam.

Saul Damascus ningi den gilalong apukaso

Saul day tom sang ko Damascus olekem nongorak bagakaso. 20 Ale tom bo me namaram, nu synagogue ningi kapa kapa, Jesus mu Kaem ko Namar mu ko den apu apu gerakakaso. 21 Se kariimet noko den ikikasan mu suen la biririkakasan, ale isakasan, “Kari ewerta Jerusalem gerakakaso ale kariimet nup aital nu baluwoso mu ko baluwakasan mu nunga maguwukaso e? Ale aital imi te tairam mu saki nunga taliparuk ale priest bibiya nongote nongorak namarukko e?” makasan. 22 Bare mena, Saul ko sokel ura

† 9:16: Paul king alo nongoma te: Acts 25:23; 27:24. Paul ikup gikaso: 2 Cor 11:23-28.

te bitirukko mu am lagaram tarigiwakaso. Se Juda alo Damascus bagaman mu ninguru nunga manarukaso, Jesus mu nunguningta nu Kristus, makaso. Se nuna den bo balmonko mena.

²³ Tom maiya nuam namaram, se Juda alo biguwuman ale Saul momon se kuerukko den nungurman, ²⁴ bare Saul mu ko den ikiam. Tirom woremkalal Juda alo nu momonko wonong ko songkuring bibiya bitarukasan. ²⁵ Bare ko singsang ilak geragawara mu tirom ilak nama-man, ale korokem ningi beteman ale mayang te kaloman, ale por ko kuring gotek bo te kualala wore beteman se nama wonong buring ko aliti kaparam.

Saul Jerusalem namaram

²⁶ Tom nu tai Jerusalem mu nu olekem alo non-gorak bolala awurokko karogo kaeyakaso, bare nuna ko nguangakasan. Nuna nu nononga bo ko aratam mu nuna me ko nongomang ningi nunguning akaso. ²⁷ Bare Barnabas nu tam ale ilak apostle nongote namaram. Ale Saul ko aolak Damascus mu te aguwaya Kari Biya arigam, se Kari Biya nu ilak munakaram, mu nunga maonam. Ale nu Damascus nguangara mena Jesus ko nup te den balukaso mu, karogo nunga maonam. ²⁸ Asele Saul nongorak бага se guyak la Jerusalem ningi, Kari Biya ko nup te, den balu balu geragakaso. ²⁹ Ale nu Juda alo Greek den te munakawara mu arungak den te nunumi iluman, se nuna nu momon se kuerukko wore ko lage ko loagakasan. ³⁰ Se ko launuria olekem alo den

mu ikiman, mu nuna taiman nu taman ilak nama kapa Caesarea, se beteman se Tarsus namaram.

³¹ Asele sios Judea, Galilee, Samaria lilim la ningi mu amilmil malin ningo kapa nungaram, se yawarakala bagakasan. Bur Laili sokel sangam nungaram se nuna Kari Biya kuring bowa ningi la bagakasan, se sios lagaram lagaram namakaso.

Aeneas se Dorcas

³² Se Peter sor umu ningi geragam, ale Kaem ko kariimet nungarkukko Lydda namaram. ³³ Ale nu kari bo kuting kumik tilital se yia 8 ningi am anira la lagakaso, ko nup Aeneas, mu arigam. ³⁴ Se Peter nu maonam, “Aeneas, Jesus Kristus ka nungam. Bares ale ka kiwim sor moa nunguruko,” mam. Se Aeneas tairatela barasam. ³⁵ Se kariimet suen la Lydda wonong te bagara mu se, Sharon ko sor wolong te bagara mu munan umu ari gilingiman, ale nongomang gurugu Kari Biya tuman.

³⁶ Se nama Joppa wonong te mu olekem bo ko nup Tabitha, Greek den te mu Dorcas masan.‡ Nu pempem la munan ningo bita se kariimet kituwura guat nunga sangarukaso. ³⁷ Bare tom umu te mu nu kuera tam, ale kueram. Se nuna ko kumik guang mu anuman, ale galung bo kualala mu te ilak araga beteman. ³⁸ Lydda wonong mu Joppa wonong duap te; se olekem alo Peter Lydda bagoso mu ko den ikiman, mu nuna kari ilagala nunga manorman se kote namaman ale manorman, “Ni tairate ana nangarak tairko!” maman.

‡ **9:36:** Nup ilagala imi ko nunguning mu English den te “gazelle” masan. Mu deer duap bo ko nup.

³⁹ Se Peter arungak namaram. Nama aratam mu nuna ilak galung kualala mu te ilak tarigiman. Se imet gerewa nu laturman ale nia mo se guang mel Dorcas marak baga se biri nungaram mu nu kasurukasan.

⁴⁰ Se Peter suen la nunga kaoram se watingi arataman, asele nu bugura kulukam ale guranek beteram. Ale koma gurugu imet kueram mu tuam, ale balam, “Tabitha, baresko!” mam. Se imet mu motam pauk palagam, ale Peter arigam ale barasu daigam. ⁴¹ Se Peter kuting te iluwam ale patawuram se barasu sanamaram. Asele Peter Kris alo, se gerewa, mu nunga auram se taiman, se imet maragaram mu nungaram. ⁴² Se den mu pagam Joppa wonong ningi geraga saparam. Se kariimet suen biya Kari Biya ko nongomang ningi nunguning aram. ⁴³ Se Peter tom maiya nuam Joppa bagakaso. Nu kari bo nup Simon, nu bulmakau guang nunga ko kari, mu ilak bagakaso.

10

Cornelius Peter ko den beteram

¹ Caesarea wonong te kari bo ko nup Cornelius. Nu Rome ko kager motam bo, nunga balsan Italy Kager Kari masan, wore nunga supuling bo. ² Nu ko kawam digo lilim ago mu gek am Kaem ko bowa ningi bagara ko kariimet. Nu amilmil te awiriya tukunangakaso mu nunga sangarukaso, ale pempem Kaem kote guranek bitakaso. ³ Tom bo, bainga ningi 3 o'clock iwita, nu ipingiram te kausa bo arigam. Nu wetang te Kaem ko engel bo arigam, se engel mu kote tairam ale auram ale mam, “Cornelius,” mam.

⁴ Se Cornelius nguangara ago nu arikuawu se, mam, “Kari biya, anape awuk a?” mam.

Se engel mam, “Nika guranek se ka kiting, kituwura guat nunga saonga ko munan mu tai bausam se Kaem arigam ale ko amilmilaram.

⁵ Ario, aitik mu ni kari sang nunga bitar se Joppa namamon ale kari bo nup Simon, bare nup Peter te arusan, mu manarmon ale ilak taimonko. ⁶ Nu Simon, kari bulmakau guang nungurso, wore ilak bagoso. Ko kawam mu gagi norogen ko aniso,” mam.

⁷ Se tom engel mu nu ilak munakaram ale beteram namaram mu, Cornelius ko ura kari ilagala, se ko kager kari ningo bo, nu Kaem bowa ningi bagara, mu nunga auram se taiman. ⁸ Se mel suen la aratam mu ko duap nunga maonam, ale nunga awuram se Joppa namakasan.

Peter ko ipingira

⁹ Se ukiram day bo, se 12 o'clock iwita mu nuna aolak iluman nama wonong ko pingi aman, se Peter mu guranek bitirukko kawam gul te tari-giram. ¹⁰ Nu guranek bitawa na ko kueram, ale gomang na mel bo naukko. Se na mu aitik nun-guru burangiwaman se nu ipingira ningi kausa bo arigam. ¹¹ Nu taiti kuring kaigam se mel bo guang aromemek bo iwita tai kapakaso mu arigam. Mel umu dun bo te koma singsang iluman, ale dun bo te mu betela koma singsang iluman, ale beteman se tai kapakaso se arigam. ¹² Mel guang iwita nung mu awote mu, giarum ko mel nosowek nuguting te geraga mu, se ali ko gawitiru boromor mel

se inangnang binga geragawara awote anikaso.*
 13 Se kuring bo mam, “Peter, bares ale mel sowore nunga moar ale noko,” mam.

14 Bare Peter mam, “Kari Biya, ani buta me bitirikko! Aninga agiring imi mel bo karur ago suwuta me kau to arigam, mena,” mam.

15 Se udagi tala kuring mu mam, “Ni mel Kaem nungam ale karur mena mu, ni balu karur ago ma me baluko,” mam.

16 Munan mu tom ilagala suan ko aratam, asele guang mu me kam la aking tagiman se peleram duruk wonong te nama tarigiram.

17 Se Peter mel arigam mu ko kuamin tuguwaram mu, kariari Cornelius nunga beteram se taiman umu Simon ko kawam ko ikiman ale tai ko songkuring ago sanamaman. 18 Ale aiman ale eseman, kari bo ko nup Simon, nup Peter te arusan, mu nongorak owola bagaruk mu ko eseman.

19 Se Peter ipingira mu ko am kuamin tuguwaram mu, Bur maonam, “Simon, kari ilagala suan nika kupuwasan. 20 Buta se bares ale nongote kapar, ale nongorak namarko; ale ko ikia me ka morukko, mu awuk, anigita nunga betarem se taiman,” mam.

21 Se Peter nongote aliti kaparam ale mam, “Kari nina kupuwasan mu anigita. Nina anape ko taiman?” mam.

22 Se nuna balman, “Ana Cornelius, kager kari nunga supuling, wore nanga beteram se taiman. Nu kari ningo diram, se Kaem bowa ningi bagara

* **10:12:** Mel sang mu Juda alo me nokasan, mu karur ago makasan. Betelatala, Juda kariimet mu sor saki ko kariimet arungu me no gikasan.

ko kari. Se Juda kariimet suen la nu kua bowa nagu gilingisan. Engel laili bo nu maonam, nu nika aurok se ko kawam te namar, ale ni den ago bagasam wore balu se nu ikiokko balam.”
²³ Se Peter nunga aru tagiram se noko daup iwita kawam ningi kasu naguman.

Peter Cornelius ko kawam te namaram

Animan ukiram, asele Peter se kariari mu, se nongomang ningi nunguning alo sang Joppa wonong ko mu nongorak barasaman namakasan.
²⁴ Nuna aolak iluman nama, animan ukiram se Caesarea arataman. Se Cornelius nuna taimonko mu iki se, noko gue suan alo se tiran yawara alo nunga auram se taiman ale bagakasan. ²⁵ Se Peter tai aratam ale kawam ningi kasu naguwaram mu, Cornelius kote tairam ale amilmil munan te suwik duap ningi bugura kulukam. ²⁶ Bare Peter maonam, “Baresko, ani ali kari yam tala pa!” mam.

²⁷ Ale Peter ilak munaka munaka kawam ningi kasu nagu mu, kariimet motam biya bo biguwuman bagaman se nungarkam. ²⁸ Ale nunga maonam, “Nina ninguru ko ikisan, ana Juda nanga munan te mu, Juda kari bo sor saki ko kari bo ilak me numi giok, agi ko kawam te me ilak namarukko. Bare Kaem ani iwita aga kausam, mu ani kari bo balik, nu diram mena, karur ago, ma me balikko mam. ²⁹ Bore te se ani tairikko den taem mu, ani saowa iluwa bo mena, am tairem. Ale ani ninga isarsam, nina anape ko ani tairikko balman se ani tairem?”

³⁰ Asele Cornelius duap beteram balukaso, “Day 4 ko namaram mu te, ani aga kawam te guranek bitawerem. Mu kowar motam tom iwita tala, 3

o'clock bainga ningi. Se me kam la kari bo guang nikim karogo naguram mu angama ko sanamaram, ³¹ ale mam, 'Cornelius, Kaem nika guranek ikiam ale ka munan kariimet kituwura guat alo nunga sangorsam mu arigam. ³² Bore te se, ni kari bo ko nup Simon, arusan Peter i masan, mu ko den bitarko, nu Joppa wonong te bagoso. Nu kari bo Simon tala, bulmakau guang nungurso, mu ko kawam te noko daup iwita ilak bagoso. Noko kawam mu gagi norogen te,' mam. ³³ Se ani ni tairko den eng am tom umu te la beterem se namaram. Se aitak ni tai aratem mu, yawarakala nunguningkiri. Ario, ana suen la Kaem koma te dagiman imi, ni anapeya den Kari Biya anananga manaru se ikinakko balam mu balu se ana ikinakko," mam.

Peter Cornelius ko kawam te den apukaso

³⁴ Se Peter duap beteram ale den balukaso, "Nunguningta, aitakta asele ani ikiem, Kaem imi, kariimet sang la kua nungara ale sang buring nungara ko Kaem mena. ³⁵ Bare nu sor suen la ko kariimet nu bowa ningi baga se, munan ningo la bita lagasan mu nu gomang motam nungarso. ³⁶ Nina den Kaem Israel kariimet nongote beteram mu ko ikisan. Den gilalong umu iwita baluwoso, ana Jesus Kristus te lila yawara arigisan. Nu kariimet suen la nunga Kari Biya. ³⁷ Nina munan Judea lilim ningi aratam mu ko ikisan. Munan umu Galilee duap beteram. John anuwa marak ko den apura ko ura mu bita saparam asele buring ko mu, ³⁸ Kaem Bur Laili te Jesus Nazareth kari mu marak sokel tuam, se nu geragakaso ale munan

ningo bitakaso. Nu kariimet, kari memek ko sokel memek bowa ningi bagakasan, mu nunga nungurukaso, mu awuk, Kaem nu ilak bagakaso.

³⁹ “Ana olekem alo mu munan suen la, nu Judea kariimet nunga sor ningi se Jerusalem ningi beteram mu ana namotam te arigiman. Nuna kari mu tam kangono te ituwuman se kueram. ⁴⁰ Bare kueram ko day 3 mu te, Kaem aking maraguwuram se barasam se wetang te ari gilingikasan. ⁴¹ Kariimet suen biya me ari gilingiman, bare ana maingkala Kaem nanga atumukiram wore arigiman. Nu kueram ale barasam mu ana ilak na yu naman giman. ⁴² Nu nanga maonam, ana noko dugu duap kariimet nunga manaru se, nuguta kariimet marak bagasan umu, se kariimet kueran umu, nunga tutera kari Kaem atumukiram mu balnakko mam. ⁴³ Prophet alo nunga batoga te noko iwita baluwasan, awiriya noko gomang ningi nunguning aruk, mu noko nup te noko memek umu siwu saparukko.”

Sor saki ko kariimet Bur Laili taman

⁴⁴ Se Peter den imi am baluwaram mu Bur Laili kariimet suen la den ikiwaman mu nungumik te kaparam. ⁴⁵ Se nongomang ningi nunguning alo nungumik guang batoga, Peter ilak taiman, mu Bur Laili sor saki ko kariimet wore agotala nungumik te kaparam umu arigiman, ale ikia nunga moakaso. ⁴⁶ Mu awuk, kariimet umu den duap duap me te munakara wore te munakakasan ale Kaem nup patawukasan se nuna ikiman.

Se Peter mam, ⁴⁷ “Awiri balam, kariimet imi anuwa marak me tamonko? Nuna ana Bur Laili taman iwitala taman.” ⁴⁸ Bore te se, nu balam

se nuna Jesus Kristus ko nup te anuwa marak to gilingiman. Asele nuna Peter tom bo agotala nongorak bagarukko isarman.

11

Peter ura beteram wore ko dugu duap balam

¹ Judea lilim ko apostle alo se Kris alo den iki-man mu, sor saki ko kariimet Kaem ko den ikiman ale taman nongomang motam ningi beteman.

² Bore te se, tom Peter peleram Jerusalem nama-ram, mu Kris alo nungumik guang batoga mu nu balu maguwukasan, ³ ale maman, “Ni kari nungu-mik guang me batoga wore nunga kawam ningi namerem ale nongorak na naem!” makasan.

⁴ Se Peter duap beteram ale kiwem suen la te aratam umu ko dugu duap ninguru nunga man-arukaso, ale mam, ⁵ “Ani Joppa wonong te baga se gurane bitawa, kausa bo ipingira iwita arigem. Mu mel bo guang biya iwita, dun bo te koma singsang iluman ale dun komasang te betela koma singsang iluman, ale beteman se aninga te tai kaparam. ⁶ Se ani ningi loagerem ale giarum ko mel nusuwik nuguting te geraga mu, se ali ko gawitiru boromor se inangnang binga geragasan mu arigem. ⁷ Se kuring bo iwita aga manarukaso, ‘Peter, bares nunga moa noko,’ makaso.

⁸ “Bare ani maem, ‘Kari Biya, ani buta me bitirikko. Aninga agiring imi mel bo karur ago suwuta me kau to arigem,’ maem.

⁹ “Se kuring umu duruk wonong te udagi tala aking balam, ‘Mel Kaem nungam ale balam karur mena ma balam mu, ni balu ale karur ago ma me

baluko,' mam. ¹⁰ Munan umu tom ilagala suan ko aratam. Asele aking melmasak umu suen la tagiman se duruk wonong te tarigiram.

¹¹ “Se me kam la, kari ilagala suan, ani ago ko Caesarea wore nunga beteman se tai kawam ani te bagerem mu te arataman. ¹² Se Bur Laili ani nongorak namarikko mu me angamin yenerukko mam. Se nanga singsang 6 sanamiwasan imi mu ago agarak namaman. Ale nama kari den beteram mu ko kawam ningi kasu naguman. ¹³ Se nu engel bo ko kawam ningi aratam ale den balam mu nanga maonam, ‘Kari bo Joppa bagoso, ko nup Simon, arusan Peter masan, wore kete tairukko den bitar se kote namarukko. ¹⁴ Se nu den ni se ka kawam digo lilim ago ninga sangaru taukko mu, karogo tai ninga manukko.’

¹⁵ Peter ko den kunasaram ale mam, “Se ani den duap beterelem ale nunga manaruwerem mu, Bur Laili nongote kaparam, giram ana nangate kaparam uwutatala nongote kaparam. ¹⁶ Se ani den Kari Biya nanga maonam mu angamin te tairam, ‘John yu te kariimet anuwa marak nungarukaso. Bare nina mu Bur Laili ko sokel te baptais talko,’ mam. ¹⁷ Ikialko, ana Kari Biya Jesus Kristus ko nangamang ningi nunguning aram se Kaem munan umu nangaram uwutatala, nuna nongomang ningi nunguning aram se nu munan umu nangaram. Se ani mu awiri wore Kaem ko gomang motam kalikko?” mam.

¹⁸ Se nuna Peter den balam mu ikiman ale tagira gurungumura mu menaram, se Kaem nup patawukasan ale balukasan, “Buta se Kaem kariimet sor saki ko wore karogotala, giris palagamon

ale marak ningo tamonko lage korang kagaru nungaram,” makasan.

Kris alo Antioch sor te

¹⁹ Tom Stephen bita maguwuman se kueram mu te Kris alo nagu parasaman; ale Phoenicia, Cyprus, se Antioch nama gilingiman, ale Juda alo sor mu te bagara mu la den gilalong mu nunga manarukasan.* ²⁰ Bare saki mu Cyprus se Cyrene kari, nuna Antioch namaman ale Greek kari agotala Kari Biya Jesus ko den gilalong nunga manarukasan. ²¹ Se Kari Biya ko sokel nuna nongorak bagakaso, se kariimet suen biya giris palagaman ale Kari Biya ko nongomang ningi nunguning aram.

²² Se munan aratukaso umu ko den nama sios Jerusalem mu te aratam, se nuna Barnabas beteman se Antioch namaram. ²³ Tom nu nama aratam mu, nu Kaem ko gomang lila ko munan nunga ningi arigam ale amilmilaram. Ale tom suen biya nongomang motam nunguning te Kari Biya ilukuawumonko den sangam mu nungarukaso. ²⁴ Barnabas mu kari ningo, nu gomang ningi nunguning aora biya se Bur Laili ago terong mam, se kariimet suen biya nunga saongam se Kari Biya ko nongomang ningi nunguning aram.

²⁵ Asele Barnabas Saul kupokko Tarsus namaram; ²⁶ tom nu arigam, mu nu ilak peleman Antioch taiman. Se Barnabas Saul ilak yia suanta ko Antioch бага se, kariimet motam bibiya tala Kaem den nunga kasurukasan. Se Antioch sor te

* **11:19:** Kris alo nagu parasaman: Acts 8:1-4.

nuna giriman olekem alo mu nunga balman “Kris kariimet” maman.

²⁷ Tom mu te prophet sang Jerusalem beteman ale Antioch tai kapa gilingiman.† ²⁸ Nunga ningi bo, ko nup Agabus, mu Bur saongam se barasam ale karak biya sor suen la Rome bitaruwara mu ningi kaparukko mu ko balam. (Karak biya mu Claudius Rome nunga Caesar bagaram se mel mu aratam.) ²⁹ Se olekem alo suan suan nunga ikup guyak ko iki se nunga sikisaki Judea bagara mu nunga sangarmonko balman. ³⁰ Ale nuna butata beteman, ale nunga nuguting mel mu Barnabas Saul nuguting te awuman, se giman ago nama nunga supuling alo nuguting te beteman.

12

Herod balam se James moman se kueram, se Peter talipaman

¹ Tom mu te King Herod sios ko kari sang nunga bita maguwurokko nunga ilu taliparam.* ² Nu balam se James dogotak batagorman. James mu John ko laun. ³ Nu munan umu beteram se Juda kariimet ko amilmilaman se arigam mu, nu kunasaram ale Peter ilu taliparam. Tom umu Bread Yeast Mena wore Nana ko kam te munan umu beteram. ⁴ Nu iluwam ale talipara kawam ningi beteram, ale kager kari sang motam 4 se, motam suan suan ningi mu kager kari 4, mu nuguting te beteram se bitarukasan. Herod uwuta mam mu,

† **11:27:** Prophet sang Antioch bagakasan: Acts 13:1; 15:32. Agabus: Acts 21:10-12. * **12:1:** Herod imitang mu Herod Biya ko numas bo, ko nup Herod Agrippa I. Nu A.D. 44 te kueram.

nu Passover buring ko asele Peter kariimet biya motam te den te bitirukko ikia beteram.

⁵ Se Peter mu talipara kawam ningi bagakaso, bare sios lilim la mu Peter ko Kaem ilak guranek te bagawakasan.

Engel Peter talipara kawam ningi wore tam ilak watingi aratam

⁶ Se tirom umu se ko anirok ukirok mu Herod Peter ilak aratu den te bitirukko. Tirom umu Peter kager kari ilagala nunga kusumuri aniwakaso. Nuna sen ilagala kuting koma singsang te ituwuman, se songkuring mu kager kari sang bitaru se sanamiwakasan. ⁷ Se me kam la Kari Biya ko engel bo aratam se galung te bagaman mu nikitam paga saparam. Se nu Peter beta te atumu tam ale amumam, ale mam, “Tairate baresko!” mam. Se sen Peter kuting te mu kutukutuk mam kaparam.

⁸ Se engel maonam, “Ka guang mel gi tugum ale ka siwik tuagu tugumko,” mam. Se Peter uwutata beteram, asele maonam, “Ka guang luan te kaola mu kalo ale agowom karoko,” mam. ⁹ Se Peter kowom kaoram ale talipara kawam beteram ale engel ilak aratam mu nu kota me sinarakaso. Nu ipingira ko kausa bo ariwoso iwita ikikaso, bare mena, mu mel nunguning aratuwakaso. ¹⁰ Nuna aolak iluman kager kari motam gira mu kiaman, aking motam kowom kaora mu kiaman, ale tai songkuring biya nunguning ain te nunga, te aratu wonong ningi kasu nagusan, mu te arataman. Se songkuring umu nogo ko yam kota kaigam se te arataman. Nuna lage karoman maiya nuam namaman, ale asele engel mu nu bita tam ale namaram.

¹¹ Asele Peter ko ikia sinararam se mam, “Aitakta asele ani ko ikiem imi paguwura bo mena. Imi Kari Biya ko engel beteram se tairam ale Herod kuting te se, Juda alo mel ani angimik te bitiruk se arigimonko loagawaman mu te aga bataguru tam,” mam.

¹² Nu dun imi ari ko iki saparam mu, nu Maria ko kawam, te kariimet ilu biguwuman ale guranek bitawaman mu te namaram. Maria mu John ko nuam, John mu nup bo Mark tala. ¹³ Se Peter songkuring watingi mu te bong bong mam se ura imet itiwik bo, ko nup Rhoda, mu songkuring kagukko tairam. ¹⁴ Tom nu Peter ko kuring dogotak ko sinararam mu, nu ninguru amilmilaram ale songkuring me kaogam. Nu am naguram kasu naguram ale mam, “Peter watingi songkuring ko sanamiwoso!” mam.

¹⁵ Bare nuna nu manorman, “Ni ngualasam agila pa,” maman. Bare nu am gira awom la balukaso, se nuna maman, “Imi noko engel agila pa,” maman.

¹⁶ Bare Peter am bong bong mawakaso. Se tom nuna songkuring kagorman ale arigiman mu nuna ninguru tengeman. ¹⁷ Se Peter kuting te kawus mamonko paponaram, asele nu Kari Biya aguwaya talipara kawam ningi tam ale ilak aratam mu ko dugu duap nunga maonam. Ale mam, “Nina James[†] se nanga sikisaki ago nunga maonalko,” ma se aratam nunga beteram ale kuwim bo te namaram.

¹⁸ Se ukiram tumongola kager kari nunga ikia ninguru parasaram, se anapeya nunguningkiri

[†] **12:17:** James: Galatians 1:19.

Peter kumik te aratam wore ko ikia nunga moakaso. ¹⁹ Se Herod balam se ko kari Peter kupu sapaman, bare me arigiman. Se nu kager kari nunga isuam gurungumuram ale ninguru ikiam mu, kager kari umu nunga momon se kuemonko balam.

Herod kueram

Udagi Herod Judea sor beteram ale namaram Caesarea tom tukunang ko bagakaso. ²⁰ Nu Tyre se Sidon ko kariimet nongorak numi ilukaso. Se nuna tai biguwu sapaman ale ilak tuatamonko namakasan. Nuna giriman Herod ilak nongomang suan awumonko mu Blastus ilak munakaman, se nu nubiring ko bagakaso. Blastus mu king ko ura kari bo, noko yawara nunguningkiri. Nuna Herod ilak suan awumonko, mu awuk, nuna sor nung te na inang to no gilingisan.

²¹ Se tom balu beteram mu te mu, Herod ko king ko guang maiya mu naguram, ale ko daiga kuwim biya mu te daigam, ale kariimet biya den nunga manarukaso. ²² Se nuna aiman balukasan, “Imi kaem ko kuring, ali kari bo ko kuring mena!” ma balukasan. ²³ Se me kam la Kaem ko engel ikes bo tuam, se yes gotektek kumik lilim naman se kueram. Mu awuk, nu Kaem nup biya me tuikaso.

²⁴ Bare Kaem ko den mu am pagam sor tam ale namawakaso.

²⁵ Se Barnabas se Saul mu Jerusalem ningi nunga ura menawuman, asele John, ko nup bo Mark, mu taman ale ilak Antioch peleman nama-man.

13

Barnabas Saul ilak ura nungarman ale nunga beteman se namaman

¹ Se sios Antioch mu nunga prophet alo ago se, kausa kari alo ago: Barnabas, se Simeon, ko nup bo Niger,* se Lusias Cyrene kari mu, se Manaen, se Saul. Kari Manaen mu governor Herod ilak wete lagara suan.† ² Nuna inang kaloman ale Kari Biya nup perr tui se bagaman. Se Bur Laili nunga maonam, “Nina Barnabas Saul ilak nunga atumukiral, se ura ko ani nunga aurem wore tamonko.” ³ Se nuna inang kaola ko munan umu nama menaram mu, nuna guranek beteman ale nuguting nungumik te beteman ale nunga beteman se ura ko namaman.

Saul Barnabas ilak Cyprus sor te namaman

⁴ Nuna ilagala Bur Laili te nunga balam iwita namakasan. Nuna nama kapa Selusia arataman ale umu te dal taman ale Cyprus namakasan. ⁵ Nuna nama Salamis arataman mu, Juda nunga synagogue ningi Kaem ko den apukasan. Se John mu, nunga saonga iwita nongorak bagakaso.

⁶ Nuna tual lilim la ningi geragaman ale tai Paphos arataman. Ale umu te nuna Juda mang sima kari bo, se nu prophet kawel, ko nup Bar-Jesus, mu arigiman. ⁷ Nu Cyprus tual mu ko governor Sergius Paulus mu ilak bagakaso. Sergius Paulus mu kari ikia biya ago. Se nu ko gomang Kaem ko den ikiokko se Barnabas se Saul nunga den

* **13:1:** Nup Niger ko nunguning mu kaetam. † **13:1:** Herod imi mu Herod bo tala, ko nup Herod Antipas. Nu Herod Biya ko namar bo.

beteram. ⁸ Kari Bar-Jesus mu nup bo Elymas tala, nup mu ko nunguning mu mang sima kari. Se Elymas mu nongorak dun kopa ilukaso, ale nu Sergius Paulus ko tareng iwita bitiruk se nu Kaem ko den ko me gomang ningi nunguning arukko lage bitakaso. ⁹ Bare Saul, ko nup bo Paul, nu Bur Laili ko sokel ago terong mam, nu Elymas arikuawuram ale maonam, ¹⁰ “Ni Satan ko kuriang! Ni munan ningo suen biya ko kager kari! Ni hus hus pang pang se kawel munan suen biya ago terong maem. Ni Kari Biya ko munan diram umu balu maguwura ko munan sowore amaru bita toko? ¹¹ Ikiko! Ni aitakta Kaem ko kuting arikko. Ni motam sisirok se, tom maiya nuam worem ko nikum imi me arikko,” mam.

Se tairatela Elymas motam tama bur tiromorom iram, se nu iriki posa posa gerakakaso, ale kariimet bo kuting te iluwok ale lage kausokko wore ko loagakaso. ¹² Se Sergius Paulus mel mu arigam ale Kristus ko gomang ningi nunguning aram. Mu awuk, nu Kari Biya ko den nuna balman se ikiam mu ko ninguru gomang pitigiram.

Nuna Pisidia sor te Antioch ningi den apukasan

¹³ Paul ko sikisaki karogo Paphos beteman, ale dal taman nama Pamphylia, wonong Perga mu te arataman. Se umu te John‡ nunga beteram ale peleram Jerusalem namaram. ¹⁴ Nuna Perga beteman, ale aolak iluman nama Pisidia wonong bo Antioch mu te arataman. Ale Sabbath tom te Juda nunga synagogue ningi kasu naguman ale dagiman. ¹⁵ Se supuling alo Moses ko law ko

‡ **13:13:** John imitang ko nup bo Mark.

batoga mu kauman ale prophet alo nunga den kauman, asele synagogue ko supuling iwita den beteman se nongote namaram, “Nanga singsang, nina kariimet nongomang motam sokel tua ko den ago agi mu, am balalko,” maman.

¹⁶ Se Paul barasu sanamaram, ale kuting te kutek mamonko paponaram, ale mam, “Nina Israel kariimet, se nina sor saki ko kariimet nina Kaem bowa ningi bagasan, nina aninga den ikialko! ¹⁷ Ana Israel nanga Kaem imi, nu nanga girigir alo noko ma nunga balam. Ale tom nuna Egypt sor te bagakasan mu nunga saongam se nunga gue pagam sor iram. Ale noko sokel aora mu te nunga giam ale sor umu beteram ale nongorak aratam, ¹⁸ ale yia 40 ko, sor garagarayam mu te nunga ikup gi se ta wore nunga sangaru pituwu lagaram. ¹⁹ Nu Canaan sor ningi digo bibiya 7 nunga moa parusuwuram ale nunga ali bataguru tam ale ko kariimet nungaram se aitak nonongaram. ²⁰ Mel suen la aratam imi mu ko yia tom 450 ningi aratu aratu namaram. §

“Ale imi buring ko mu nu kari sinar nunga atumukirakaso se nunga bitarukasan tai prophet Samuel ko kam te. ²¹ Se kariimet aking king ko balman, se nu Benjamin ko gue te, Kish ko namar Saul balu nungaram, se yia 40 ko nunga bituam. ²² Udagi nu Saul menawuram ale David nunga king ko beteram. Ale iwita noko balam, ‘Ani Jesse ko namar David arigem, ale ani agata aga angamang motam te atumukirem; nu aninga

§ **13:20:** Kaem Israel alo nunga giam ale ali nungaram: Genesis 17:8; 24:7; Psalm 44:1-3; 136:21.

angamang motam se aga ikia suen la karo tuokko,' mam.*

²³ “Se kari imitang ko gue te Kaem ana Israel nanga Saonga Kari nangarukko kota balam uwutata Jesus nangaram. ²⁴ Jesus ura duap me bitakaso la mu, John Israel alo giris palagamon ale anuwa marak tamonko mu balu pagarukaso. ²⁵ Se tom John ko ura menarukko pipingi aram mu nu mam, ‘Ani nina kari ko baluwasan mu mena. Bare nu ani agowom kaoram taiwoso, nu kari nup biya se ani noko suwik gomang ko mayang kutuwurekko me terong tala, mu awuk, ani ningo nuam mena.’

²⁶ “Aga singsang, nina Abraham ko gue te se nina sor saki ko kariimet Kaem bowa ningi bagasan, ikialko! Mu ana nago ko nanga saonga ko den mu beteram se tairam. ²⁷ Jerusalem ko kariimet, se nunga supuling nongorak, nuna Jesus me ko ari ikiman. Bare nuna den ningi beteman ale moman se kueram mu te, nuna prophet nunga den pempem Sabbath kam ningi kau lagasan mu ko nunguning bita sapaman. ²⁸ Nuna memek bo nu te momon se kuerukko me arigiman, bare Pilate yam baluk se momon se kuerukko manorman. ²⁹ Ale batoga te nu kumik ko den aniram mu bita karo sapaman mu, nuna tam kangono te kutuwuman se kaparam se mutim ningi beteman. ³⁰ Bare Kaem nu maraguwuram se barasam. ³¹ Se tom suen biya ko kariari nu ilak Galilee nama Jerusalem aratukasan mu ari gilingikasan. Nuna nomotam te ariga ewere te se, aitak anananga

* **13:22:** Saul David ilak: 1 Samuel 8:5; 10:21; 13:14; 16:12.

kariimet nunga manorsan.

³² “Ana nina den gilalong imi nunga manorsan: Anapeya Kaem bitirukko anananga girigir alo nunga maonam mu ³³ ana ta nononga gue te imi nangate wetang awuram, ale Jesus maraguwuram se barasam ta umutang. Psalm ko batoga 2 mu te iwita batagorman se aniso:

‘Ni aninga kuriang;
se aitak ani nika niet bagasam.’

³⁴ Kaem nu maraguwuram se barasam ale udagi me kueruk iwirokko mu, batoga imi te balam se aniso:

‘Ani nunguningta munan laili ningo
ningo ko David manem, uwutata
ningarikko.’†

³⁵ Uwutata, batoga sang te karogo la iwita aniso:

‘Ni ka Kakirip Laili mu ko kumik guang bitar se me iwirokko!’‡

³⁶ “Nina ikisan, David ko tom te mu nu Kaem ko kuring karo tui laga kueram, se nu ko nongotakari nongorak mutim tuguman se iwi nama-ram. ³⁷ Bare Kakirip kueram se Kaem maraguwuram mu me iwiram.

³⁸ “Bore te se aga singsang, aninga angamang mu iwita ikialko ko aniso. Jesus te anananga memek mu suen la siwu nangarso. ³⁹ Ale am nu te awiriya gomang ningi nunguning aso mu kari kumik memek mena ko arataso. Munan bo Moses ko law te uwuta nanga bitirukko me terong wore nu te ana ningo diram ko nanga balso. ⁴⁰ Buta se nina ninguru sinar talko! Se mel prophet alo

† **13:34:** Isaiah 55:3. ‡ **13:35:** Psalm 16:10.

ko balman wore nina ningimik te me araturuko.
Nuna iwita balman:

⁴¹ ‘Nina den ningo balu maguwura ko kari
alo, nina ikia ninga moa laga, kua namaralko!
Mu awuk, ani nenenga tom te mel bo bitirikko,
se nenenga ikia te me ta dirmauruko,
kariimet bo ta ninga manuk ta wore
nina ko nengemang ningi me ta nunguning
aruruko.’”§

⁴² Ale Paul Barnabas ilak namamonko
barasaman synagogue bitawaman mu, kariimet
nunga aruman ale Sabbath udagi taimon ale bo
karogo aking ko balmonko nunga manorman.

⁴³ Se kariimet biya parasaman mu, Juda suen
biya tala, se sor saki ko kariimet Juda nunga
munan ningi kasu naguman mu, Paul Barnabas
nogowom karoman. Se nuna ilagala nongorak
munaka se nunga gi sapakasan, ale Kaem ko
gomang lila bowa ningi sokel ago la bagamonko
nunga manorman.

⁴⁴ Week bo namaram se aking Sabbath tom se
wonong lilim Kari Biya ko den ikimonko aratu
biguwuman. ⁴⁵ Se Juda alo kariimet suen biya
uwuta nungarkaman ale ninguru nongomang
magaram, se den memek duap duap Paul den
baluwakaso wore ko balukasan.

⁴⁶ Se Paul Barnabas ilak nguangara mena,
nunga den koma balman ale maman, “Ana giri-
man Kaem ko den ninga manorman. Bare nina
nibiring tuman, mu ta nina ninimi wetang te bete-
man, nina marak pempem bagara ko munan umu
talko me terong. Bore te se, ana aitak nangama

§ 13:41: Habakkuk 1:5.

gurugu sor saki ko kariimet nungarman. ⁴⁷ Mu awuk, Kari Biya iwita nanga maonam, 'Ani ni sor saki ko kariimet nunga nikim iwita ka betere, se ni ali lilim ko kariimet saonga yawara nungaruko.'”*

⁴⁸ Se sor saki ko kariimet den umu ikiman mu nongomang barasam se Kari Biya ko den ko ninguru amilmilakasan. Se awiriya marak pem pem bagamonko nunga atumukiram mu suen la nongomang ningi nunguning aram.

⁴⁹ Se Kari Biya ko den mu pagam sor umu lilim aram. ⁵⁰ Bare Juda alo mu wonong ko imet nunup ago Kaem bowa ningi bagara mu se, wonong ko kari gira gira mu nongomang atumukasan. Se Paul Barnabas ilak nunga bita maguwukasan, ale sor mu te nunga karoman. ⁵¹ Se nuna nusuwik gege siwu nungarman, ale sor mu beteman ale Iconium namaman.† ⁵² Bare olekem alo sor umu te mu ninguru amilmilakasan, ale Bur Laili ago terong ma sapanan.

14

Paul Barnabas ilak Iconium ura bitakasan

¹ Ale Iconium mu pem pem te betera wore te, Paul Barnabas ilak nama Juda nunga synagogue ningi kasu naguman. Ale den ningo yawara yawara balman se kariimet suen biya, Juda ko ta, se sor saki ko ta, nongomang ningi nunguning aram. ² Bare Juda sang nongomang

* **13:47:** Isaiah 49:6. Nuna kariimet Juda ko mena mu nongote namaman: Acts 18:6; 28:28. † **13:51:** Ali gege nusuwik te mu siwuman: Matthew 10:14.

ningi me nunguning aram mu, nuna sor saki ko kariimet nongomang atumukasan ale nunga ikia maguwuman, se nuna Kris alo nongorak dun kopa ilukasan. ³ Se Paul Barnabas ilak tom maiya nuam umu te baga se Kari Biya ko dugu duap sokel ago balukasan. Se Kari Biya noko gomang nangara ko munan nuna ko baluwakasan mu sokel tuokko nunga saongam, se miracle se kausa bibiya bita gilingikasan.* ⁴ Se wonong umu ko kariimet pagaman motam ilagala: sang Juda nunga dun te se, sang apostle alo nunga dun te sanamikasan. ⁵ Se nirung bo barasam mu, sor saki ko kariimet se Juda kariimet saki nunga supuling ago bolala awuman, ale Paul Barnabas ilak nunga bita maguwumon ale manga te nunga momon se kuemonko den nungurman. ⁶ Bare nuna ilagala den mu ko ikiman, ale naguman nama Lycaonia sor ko wonong Lystra se Derbe, se sor sang pingi pingi mu te, ⁷ den gilalong apu apu gerakakan.

Paul Barnabas ilak Lystra se Derbe ura bitakasan

⁸ Se Lystra wonong te kari bo nuam tuagu ningi la suwik tilital, se katir aolak me ilu arigam, mu daigam bagakaso. ⁹ Se Paul den apuwakaso wore ikiwakaso. Se Paul loagaram se diram kote namaram se arigam mu, noko gomang ningi nunguning te ningo taukko mu sokel karogo iwita arigam, ¹⁰ ale sail te auram, “Bares ale siwik te sanamirko!” mam. Se kari mu tingam barasu sanamaram mu ta aolak ilukaso.

* **14:3:** Kari Biya nunga saongam: Mark 16:20; Acts 19:11; Hebrews 2:4.

11 Se kariimet biya Paul munan beteram mu arigiman ale Lycaonia den te aiman ale balukasan, “Anananga kaem alo kari ko geragaman ale nangate tai kapaman!” makasan. 12 Ale Barnabas mu arukasan Zeus makasan, ale Paul mu arukasan Hermes makasan, mu awuk, nu munak ko kari gira.† 13 Zeus ko temple mu wonong buring ko watingi anikaso. Se temple ko priest mu bulmakau kari sang nongorak tai, tam sisik mayang te tugu gilingiman mu karogo, wonong ko kuring biya mu te awuram. Nu kariimet arungu Paul Barnabas ilak tama bita nungarmonko.

14 Bare apostle ilagala Paul se Barnabas mel mu ko den ikiman mu nuna nunga guang barurumu-man, ale naguman kariimet biya mu ningi nama-man, ale sail te ai balukasan: 15 “Kariimet alo, nina awuk se munan ewere betesan a? Ana betela ali kari, nenenga turantala. Ana den gilalong ago taiman, nina ikial ale munan kumik nunguning mena sowore nibiring tual, ale Kaem marak bagoso, nu taiti, ali, gagi, se mel suen biya ningi se awote nungam wore kote tairalko. 16 Girakala nu sor suen biya yam nungarkiwakaso, se nongota nunga ikia te geragakasan. 17 Bare nu pempem mel bo nu numi te wetang awurokko mu bitakaso. Nu ko gomang ningara ko munan bitakaso ale taiti ningi tuwik nina ningarukaso; nu na inang koma ko tom tom karogo ningarukaso; nu na inang terong la ningarukaso, ale nengemang

† 14:12: Zeus mu Greek kariimet nunga kaem gira wore ko nup, se ko nup bo Jupiter. Se Hermes mu nu kaem kawel bo tala, bare nu kaem kawel saki nunga den bala ko kari, se ko nup bo Mercury.

motam amilmil tuikaso.” ¹⁸ Nuna den umu kariimet biya umu nunga manorman mu, nuna eng am tama bita nungarmonko kasu kelagaman.

¹⁹ Bare Juda saki Antioch se Iconium wonong te wore taiman ale kariimet nunga tagi bataguru nunga giman. Ale nuna Paul manga te moa usagaman, se kua goraram se kueram i maman, ale gurataman ilak wonong buring ko aratu sapaman.‡

²⁰ Bare olekem alo taiman ale taluru guruguman se nu barasam, ale aking peleram wonong mu ningi kasu naguram. Se animan ukiram mu nu Barnabas ilak Derbe wonong te nama gilingiman.

Antioch nama se Kris alo nongomang sokel tui tui namakasan

²¹ Nuna den gilalong wonong umu ningi apuman ale kariimet suen biya nunga tagi olekem ko nunga beteman. Asele nuna peleman Lystra, Iconium se Antioch nama se, ²² Kris alo nongomang sokel tui tui namakasan. Ale nongomang ningi nunguning ilukuawumonko nunga manaru se makasan, “Ana Kaem ko kingdom ningi kasu nagunakko mu, ikup suen biya ginak asele kasu nagunakko,” makasan.

²³ Paul Barnabas ilak nunga sios suan suan ningi kari gira nunga balu balu ago namaman. Ale inang kaloman, ale guranek te la baga asele, sios suen la Kari Biya ko nongomang ningi nunguning aram mu kuting te nunga awuman. ²⁴ Nuna nama Pisidia, asele nama Pamphylia arataman, ²⁵ ale nuna Perga wonong te den apuman, asele nama Attalia arataman.

‡ **14:19:** Nuna Paul manga te usagaman: 2 Corinthians 11:25.

²⁶ Ale Attalia mu te dal taman ale peleman nama Antioch wonong biya, nuna te motam motam la Kaem ko lila bowa ningi ura ko sokel te nungarman, mu te arataman. Nuna ura mu aitak menawuman. § ²⁷ Ale nunga pelera taira mu te sios lilim la aruman ale, kiwem suen la Kaem nononga ningi beteram mu nunga manorman. Ale Kaem sor saki ko kariimet nunga nuna nongomang ningi nunguning ko lage kuring kaogam mu karogotala nunga manorman. ²⁸ Ale nuna tom maiya biya olekem alo umu te mu nongorak bagakasan.

15

Biguwura biya Jerusalem wonong te iluman

¹ Bare kari sang Judea beteman ale Antioch tai kapaman, ale Kris alo iwita nunga manarukasan, “Nina Moses balam uwuta ningimik guang me batogal, mu Kaem nina me ninga sangaru taukko.” ² Nuna uwuta balukasan, se Paul Barnabas ilak den mu ko ninguru nongomang magaram se arungu den te nunumi ilukasan. Se sios lilim mu Paul, Barnabas se Kris alo saki ago, Jerusalem namamon ale apostle alo se kari gira saki nongorak den umu ko munakamonko balman.* ³ Ale sios kariari mu nunga beteram se namakasan. Nuna nama Phoenicia sor se Samaria sor te mu, nuna sor saki ko kariimet aguwaya giris palagaman mu Kris alo umu te mu nunga manarukasan. Se nuna ikikasan ale ninguru amilmilakasan. ⁴ Se nuna nama Jerusalem arataman mu,

§ 14:26: Antioch sor te: Acts 13:1-2. * 15:2: Ikup aratam: Galatians 2:1-2.

sios ko kariimet se apostle alo se kari gira alo mu nongorak amilmil beteman. Se nuna Kaem nunga ura luan ningi munan suen la bitakaso mu ko dugu duap nunga manarukasan.

⁵ Bare Kris alo sang, nuna Pharisee ningi bagara, mu barasaman ale makasan, “Sor saki ko kari mu agotala nungumik guang batagarmon ale Moses ko law karo tumonko,” makasan.

⁶ Se apostle alo se kari gira alo ilu biguwuman ale den umu tuati guruguman. ⁷ Tuati gurungumu namaman, asele Peter barasam ale nunga maonam, “Aga singsang, nina ikisan, ekela ulengko nenenga ningi Kaem aninga balam, agiring te sor saki ko kariimet alo den gilalong ikimon ale nongomang ningi nunguning arukko mam.† ⁸ Kaem, ana ali kari nangamang motam ari sapawara ko Kaem mu, gomang motam nungaram mu ko kausa mu, Bur Laili karogotala nungaram, ana nangate beteram uwutatala nuna nongote beteram. ⁹ Nu ana se nononga paoga kilek bo me beteram, mena, mu awuk, nuna noko nongomang ningi nunguning aram, se nu nunga memek siwu waram. ¹⁰ Bore te se, nina awuk se Kaem ira ariga te betesan ale mel ikup, ana ta, se nanga girigir alo ta, gimonko me terong nunguningkiri mu, aking nuna nubiwinang te gimonko betesan?‡ ¹¹ Mena, uwuta me beteralko! Mu awuk, nina ta, ani ta, ana ikisan, ana Kari Biya Jesus ko gomang nangara ko munan te nanga sangaru tam, uwutatala nuna nongote beteram.”

† **15:7:** Peter Cornelius ko kawam te: Acts 10:1-44. ‡ **15:10:** Peter mu law ko baluwoso: Matthew 23:4; Galatians 3:10; 5:1; Galatians 2:16. Matthew 11:28-30 ago arikko.

¹² Bala umu te biguwura ningi mu nirung mena saparam; se kutek maman bagaman se Paul Barnabas ilak barasaman ale Kaem aguwaya nunga ura te miracle se kausa duap duap sor saki ko kariimet ningi bitakaso mu balukasan se nuna ikikasan. ¹³ Nuna ilagala nunga munak menawuman mu, James§ munak duap beteram: “Aga singsang, aninga den ikialko. ¹⁴ Simon ko munak te balam uwuta, Kaem ko gomang motam sor saki ko kariimet nungaram ale nunga ningi kariimet giam ale noko ma nunga balam. ¹⁵ Se mel aratam imi mu prophet alo nunga batoga te aniram wore ago dirmam. Mu batoga te iwita aniso:

¹⁶ “Tom udagi ani pelerik tairik mu, David ko sel kawam dagulam mu ani patawu bangikko,
 parasaram mu akingtala kalik ale kuwim kuwim te bitirik se pelerukko.

¹⁷ Se kariimet saki yam bagasan, sor saki ko kariimet aninga ma balem se anisan, mu Kari Biya kote taimonko;
 Kari Biya mel imi bitirik se aratukko mu uwuta balam.

¹⁸ Mel imi girakala Kari Biya ko balam se anikaso.’*

¹⁹ “Se aninga ikia te mu iwita, ana sor saki ko kariimet nongomang gurugusan ale Kaem kote taiwasan mu ana nongoma tareng iwita me kalonakko. ²⁰ Bare ana tam gawa nongote betenak ale, na inang kaem kawel nunup te betesan mu me namonko; ale saman katagot ko munan me

§ 15:13: James imitang mu Jesus ko uria. * 15:18:

betemonko; ale mel dogotak kalosan se kueso mu ko nunguning me namon; ale melmasak gue karogo mu betela me namonko mu, ko nunga kiti gurugunakko,” mam.† ²¹ “Mu awuk, Moses ko law mu girakala wonong suen biya te balu pagarukasan. Ale tai aitak mu Sabbath tom te synagogue suen la te ko den kausan.”

Nuna tam gawa bataguru Kris alo Juda ko mena mu nungarman

²² Asele apostle alo se kari gira alo se sios lilim mu nunga kari saki nunga balman se Paul Barnabas ilak nongorak Antioch namamonko. Ale nuna Kris alo nunga ningi kari gira ilagala Judas, nup bo Barsabbas mu se, Silas karogo nunga balman. ²³ Ale tam gawa imi karogo, nunga beteman se namakasan. Garek iwita tam gawa te beteman:

Ana apostle alo se kari gira alo, ana nenenga launuria, ana nina sor saki ko Kris alo, Antioch Syria Cilicia ningi bagasan, mu tam gawa imi ningarsan.

Amilmil yawara.

²⁴ Ana ikiman mu, kari sang anananga te den bo me taman, bare nengete namaman. Nuna anapeya balman mu nenenga daiga bagara se ninga ikia maguwuram. ²⁵ Bore te se ana ikia kaloman ale, kari sang nunga balman se nanga singsang yawara Barnabas se Paul nongorak nengete namaman. ²⁶ Kari ilagala mu, nanga

† **15:20:** Melmasak gue karogo: Genesis 9:4.

Biya Jesus Kristus ko nup biya ko nunumi mel yam ko beteman. ²⁷ Buta se ana Judas se Silas tam gawa imi ko den karogo la nuguring te ninga manarmonko nunga beteman se nengete namaman. ²⁸ Nunguningta, Bur Laili ko gomang te se, anananga nangamang te mu, ana dun bo bo karogo te me kakowor ningarnakko, mena. Bare dun imi la ko sinar talko ninga kasursan: ²⁹ Nina na inang mel kaem kawel nunup te nungurmon mu me nalko; ale mel-masak gue ago mu me nalko tala; ale mel dogotak mayang te itumon se kueruk mu ko nunguning me nalko; ale saman katagot ko munan me beteralako. Nina mel imi ko sinar la lagaral mu nina ikup bo me arigalko.

Se nanga singsang, yawarakala bagaralko.

³⁰ Se kariari mu nunga beteman se Antioch nama kapaman ale, sios lilim ilu biguwuman ale tam gawa umu nungarman. ³¹ Se kariimet kaumale ninguru amilmilaman, mu awuk, tam gawa mu sangam nungaram. ³² Se Judas se Silas mu nuna nongota mu prophet tala se, den suen biya te Kris alo umu sangam sokel nungarukasan. ³³ Nuna tom sang ago nongorak umu te bagaman. Se tom pelemonko mu Kris alo marak lila yawara ko amilmil nungarman, se peleman kari nunga beteman se taiman mu nongote namaman. ³⁴ ‡ ³⁵ Bare Paul se Barnabas mu Antioch бага se, kari saki ago Kari Biya ko den balu se kariimet den

‡ **15:34:** Batoga saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Bare Silas ikiam nu am Antioch bagarukko mam.”

nunga kasurukasan.

Paul Barnabas ilak nunumi beteman ale kirker namaman

³⁶ Tom sang namaram se Paul Barnabas maonam, “Analak pelenak ale wonong wonong te Kari Biya ko den balu balu geragaman wore te, Kris alo nungarki gurugu gurugu geraganak ale, aguwaya bagasan wore ariginakko,” mam. ³⁷ Se Barnabas mu John ko nup bo Mark wore tauk se nongorak namarukko balukaso. ³⁸ Bare Paul ikikaso mu umu ikia bo ningo mena, makaso. Mu awuk, nu giriwuk la nongorak ura iluwam tai Pamphylia mu nu peleram ale nongorak ura me kunasaram. § ³⁹ Nuna ilagala den ninguru tagi gurungumuman ale nunumi beteman. Barnabas Mark tam ale dal te ilak Cyprus namaman. ⁴⁰ Se Paul Silas tam se Kris alo Kari Biya ko gomang lila bowa ningi nunga beteman se namakasan. ⁴¹ Nu nama Syria se Cilicia ningi sios suen la sokel nungarukaso.

16

Timothy nu Paul se Silas arungu namaram

¹ Paul nama Derbe aratam ale nama Lystra. Wonong mu te olekem bo bagakaso, ko nup Timothy. Nu Juda Kris imet bo ko namar, bare ko nuet mu Greek kari.* ² Lystra se Iconium Kris alo nongoma te mu nu kari ningo bo. ³ Paul ko gomang noko aolak umu ningi mu nu ilak namarukko,

§ **15:38:** John ko nup bo Mark: Acts 13:13; Colossians 4:10; 2 Timothy 4:11. * **16:1:** Timothy: 2 Timothy 1:5; Philippians 2:19-22.

wore te se nu ko kumik guang batogam. Mu nu Juda alo sor mu te bagara owore nunga iki se munan umu beteram, mu awuk, nuna suen la mu nu ko ikia, noko nuet mu Greek kari. ⁴ Nuna aolak ilu wonong wonong nama se mu, apostle alo se kari gira alo munan Jerusalem balman mu kariimet ikimon ale karo tumonko nunga manaru manaru namaman. ⁵ Se sios suen la mu nongomang ningi nunguning te sokel ago la бага se, day suan suan te kariimet iru sios ningi utu nagukasan se sios mu eng am laga laga namakaso.

Paul Macedonia kari bo ko ipingira arigam

⁶ Paul ko singsang mu nongorak nama Phrygia se Galatia sor ningi la den apu apu geragaman. Bare Asia ningi mu Bur Laili nuguring kaolam se den me apukasan. ⁷ Ale nama Mysia sor mu ko tom batoga te arataman, ale Bithynia ningi kasu nagumonko, bare Jesus ko Bur nongoma iluwam se me namaman. ⁸ Se nuna Mysia kiaman ale nama Troas kapaman. ⁹ Ale ko tirom mu, Paul ipingira te, Macedonia kari bo sanamaram ale nu ngatangarukaso, “Ni ewela Macedonia tair ale nanga sangaruko,” makaso. ¹⁰ Paul ipingira mu arigam, mu ana tairate barasaman Macedonia namanakko mel nungurman. Ana ko ikiman, Kaem ana namanak sor mu te noko den gilalong apunakko nanga auram maman.†

Lydia Kristus ko gomang ningi nunguning aram

† **16:10:** “Ana” maso mu Luke nongorak namaram.

¹¹ Ana Troas mu dal aragaman ale dirmaman Samothrace namaman, ale animan ukiram se aking nama Neapolis arataman. ¹² Ale umu te aolak iluman nama Philippi arataman. Philippi mu Macedonia ko wonong biya, se Rome bowa ningi bagoso. Ana day saki ko mu te bagakasan.‡

¹³ Ale Sabbath tom te ana wonong buring ko arataman ale yu bo te nama kapaman. Ale umu te guranek ko kuwim bo ariginakko iwita ikiman. Ana umu te dagiman ale imet sang umu te biguwuman mu nongorak munakakasan. ¹⁴ Imet den ikiwakasan umu nunga ningi mu bo ko nup Lydia. Nu wonong biya Thyatira ko imet, se nu guang purple, ko manga motam kalel biya wore te ura ta ta ko imet, se Kaem nup biya tua ko imet tala. Nu den Paul balukaso mu ikiwaram se Kari Biya gomang motam kaogam se den umu gomang tuam. ¹⁵ Se nu se ko kawam bagara karogo lilim anuwa marak taman.§ Nu ana ko kawam te namanakko nanga auram. Ale mam, “Nina ikial ani Kari Biya ko angamang ningi nunguning iwita aga ikial agi mu asele, tairal aga kawam te bagaralko,” mam. Se ana noko kuring karoman.

Paul Silas ilak talipara ningi nunga beteman

¹⁶ Tom bo ana aolak iluman ale guranek kuwim te namawa ura dungan imet itiwik bo arigiman. Nu bur bo mel maingte aratukko wore kuring te balukaso mu kumik ningi

‡ **16:12:** Philippi mu Greek alo nunga wonong bo, 360 B.C. iwita nup mu tuman. Bare udagi Rome bitarukaso ale ko kager kari garukaman owore nunga wonong iwita gurugam. § **16:15:** Nuna anuwa marak taman: Acts 16:33; 18:8.

bagakaso. Se kariimet kote taikasan se nu mel uragi aratukko wore nunga manarukaso. Se nu awiriya nu bitarukasan mu, nunga manga biya nungarukaso. ¹⁷ Se itiwik mu Paul se ana nagowom karo se sail te ai balukaso, “Kariari imi Kaem Kalel Biya wore ko ura kari! Nuna lage Kaem te ana nanga sangaru giokko wore nanga manorsan!” makaso. ¹⁸ Nu tom suen biya ko uwutata bitakaso. Asele tom bo mu Paul kumik alisiram se giris palagam ale bur memek nu kumik ningi mu maonam, “Ani Jesus Kristus ko nup te ka manorsam, imet sumu bitar ale aratuko!” mam. Se tom umu te la bur umu itiwik umu beteram ale aratam.

¹⁹ Se awiriya imet umu bitaruwara mu iki-man nononga manga ko lage kuring mu batagam. Bore te se nuna Paul Silas ilak nunga iluman ale nunga gurataman nongorak murum kuwim te kari supuling nongote namaman. ²⁰ Nuna den tutera ko kari alo nongote nongorak namaman, ale maman, “Kariari imi Juda kari. Nuna ikup tagi anananga wonong tuagu ningi betesan. ²¹ Nuna munan sang ana Rome kariimet me karo tunakko ko den aora biya aniso, bare nuna ana am karo tunakko masan.”

²² Se kariimet biya agotala taiman ale nunga den kunasaman ale Paul Silas den te nunga bitakasan. Se den tutera ko kari alo mu balman se, nunga guang nungumik te mu kututuwu-man ale wip te nunga moman. ²³ Nuna wip te ninguru nunga moman, ale talipara kawam ningi nunga warman. Ale talipara kawam ko bitua kari ninguru nunga bituokko manorman. ²⁴ Bitua kari

mu, den aora biya uwuta tam mu nu nongorak kasu nagu galung gotek ningi biya mu te palang gogong ago mu nusuwik tugumam.

²⁵ Se tirom uriluan iwita mu Paul Silas ilak guranek bita se Kaem kote wur ilukasan, se talipara kari sang iki se bagakasan. ²⁶ Se me kam la wanara bo aora biya nunguningkiri kaparam, se talipara kawam ko duap mu barakayam beteram. Ale talipara kawam mu ko songkuring suen la mu tom mu te la kaiga saparam, se talipara kari suen la sen te nunga talipaman mu kutukutuk mam. ²⁷ Se bitua kari mu aniwa biririkaram ale tingam barasam, ale songkuring suen la kaiga saparam mu arigam, ale talipara kari nagu sapaman i mam. Ale ko baenat woyam, ale kota numi moruk ale kuerukko negawaram.* ²⁸ Bare Paul airam ale mam, “Keta nimi me moarko! Ana suen la am bagasan iwa!” mam.

²⁹ Se bitua kari mu galep ko airam, ale tairatela kasu naguram ale Paul Silas nomoke dugu te bugura kulukam ale barowara makaso. ³⁰ Asele nunga giam nongorak aratam ale nunga isuam, “Dom bibiya, ani awuk maik se Kaem aninga sangukko?” mam.

³¹ Se nuna maman, “Ni Kari Biya Jesus ko gemang ningi nunguning aruk asele, nu ni se ka kawam digo lilim ago ninga sangaru taukko,” maman. ³² Asele nuna Kari Biya ko den gilalong mu nu se ko imet kuriang ago lilim nunga manorman. ³³ Ale tirom umu te la bitua kari umu nunga giam, ale nunga lot giman mu anuwam. Ale tom

* **16:27:** Bitua kari nu ko supuling alo nunga ninguru nguan-gakaso: Acts 12:18-19.

umu te la nu ko kuriang imet ago anuwa marak taman. ³⁴ Asele nongorak ko kawam te namaram ale na yu nungaram; nu ko kuriang imet ago Kaem ko nongomang ningi nunguning aram mu ko ninguru amilmilakasan.

³⁵ Se sor ukiram mu den tutera kari alo dirdir sang nunga manorman se den imi karogo nama bitua kari mu manorman, “Kari ilagala sumu nunga bitar se namamonko.” ³⁶ Se bitua kari mu namaram Paul maonam ale mam, “Den tutera kari ni se Silas ninga bitirik se namaralko maman. Buta se nengemang lila te namaralko,” mam.

³⁷ Bare Paul dirdir alo mu nunga maonam, “Mena, supuling alo anananga den ninguru me arigiman. Ana Rome government ko citizen tala, bare kariimet biya nomotam te nanga moman ale talipara kawam ningi nanga warman. Ale aitik aking tetela la nanga betemon se namanakko balsan e? Mena! Namaral nunga maonal se taimon ale nongota nangarak talipara kawam ningi mu aratamonko!” mam.†

³⁸ Se dirdir alo den umu ikiman ale ago nama den tutera kari alo nunga manorman. Ale balman Paul Silas ilak mu Rome ko citizen maman. Se nuna den mu ikiman ale ninguru nguankakasan. ³⁹ Ale taiman Paul Silas ilak nongomang tata den balukasan. Ale nunga giman arungu arataman, ale wonong mu betemonko nunga manorman. ⁴⁰ Se nuna talipara kawam beteman mu nuna Lydia ko kawam te namaman. Nuna umu te Kris

† **16:37:** Paul Silas ilak mu Juda nunga gue te bilangaman, bare nuna Rome government ko citizen tala: Acts 22:25-29.

alo nongorak biguwuman, ale den sangam nungarman. Ale asele nunga beteman ale namaman.

17

Thessalonica wonong ningi ikup barasam

¹ Nuna aolak iluman nama Amphipolis, se nama Apollonia, se nama Thessalonica arataman. Wonong umu te mu Juda nunga synagogue bo anikaso. ² Paul ko kiwem pempem te betera wore te, Sabbath tom ilagala suan ko, synagogue mu ningi kariimet den batoga te mu nunga manarukaso. ³ Nu Kristus ikup yaman biya giok ale kueruk ale aking barasukko mu wetang la nunga manarukaso ale nunga kasurukaso. Ale balukaso, “Kari Jesus, ani ko ninga manorsam, borta Kristus,” makaso. ⁴ Se Juda alo sang nongomang guruguman ale Paul se Silas nogowom karokasan. Uwutatala, Greek kariimet Kaem bowa ningi bagara mu suen biya tala, se nunga imet bibiya nunup ago mu sang agotala nogowom karokasan.

⁵ Bare Juda alo suen biya mu singi pagaman, ale kari memek sang murum te mu nunga ilu biguwuman ale kager patawuman. Nuna naguman namaman ale Jason ko kawam ningi kasu naguman ale Paul Silas nunga loagakasan. Nuna nunga gimon ale kariimet biya nongoma te nunga awumonko. ⁶ Bare tom nuna me nungarkaman mu, nuna Jason se Kris kari saki karogo nunga ilu gurati nongorak nama wonong ko supuling nongoma te nunga awu se, ai balukasan, “Kariari munan memek sor suen biya te bita bita geragaman mu aitak tai imi te arataman,⁷ se Jason nunga

gi ko kawam ningi nunga awuram,” makasan. “Nuna suen la Caesar ko munan den kiasan, ale balsan, king bo bagoso, ko nup Jesus, ma balsan.”⁸ Se tom kariimet biya, se wonong ko supuling alo den mu ikiman mu, nongomang memek te ngata nirung bitakasan. ⁹ Se kari supuling alo mu Jason ko kari saki ago mu nongorak nunga manorman, se manga te nunumi dia dia ago namaman, asele nunga beteman se namaman.

Paul Silas ilak Berea sor te ura bitakasan

¹⁰ Kam sor tirom batagam, mu Kris alo tirom umutang te la Paul Silas nunga beteman se Berea namaman. Nuna nama umu te arataman mu nuna Juda nunga synagogue ningi namaman. ¹¹ Juda kariimet Berea wonong ningi bagaman mu kua kapara ko kariimet ningo, nuna Juda alo Thessalonica mu nunga iwita mena. Nuna Paul den balukaso mu ikimonko nongomang soragakaso. Se den Paul balukaso mu nunguning agi mu ko mu, pempem batoga ningi ninguru tataga laga gilingikasan. ¹² Bore te se nunga ningi suen biya nongomang ningi nunguning aram. Uwutatala Greek kari suen biya, se Greek imet nunup ago mu sang agotala nongomang ningi nunguning aram.

¹³ Bare tom Juda alo Thessalonica mu Paul Berea ningi Kaem ko den apuwoso den mu ikiman, mu nuna karogo tala umu te namaman, ale nongomang atumumon se, biguwumon ale ikup betemonko nunga bitakasan. ¹⁴ Bare Kris alo tairate Paul beteman se langi nama kaparam. Bare Silas Timothy ilak mu am Berea bagakasan. ¹⁵ Se kariari Paul betemonko ilak namaman mu ilak nama Athens beteman. Ale Paul kuring

te Silas Timothy tom me maiyuk, pasak ala nu kowom karomonko den mu taman, ale peleman namakasan.

Athens sor te

¹⁶ Kam Paul Athens baga se kari ilagala mu nunga kimi bita se mu, nu wonong umu lilim ningi kaem kawel nunga kuar dora ninguru ta arikaso, ale gomang ninguru ikuwaram. ¹⁷ Se nu synagogue ningi Juda alo, se Greek kariimet Kaem bowa ningi bagara mu nongorak ko den tagikaso. Ale tom pempem la awiriya murum kuwim umu te aratukasan mu nongorak ko balukaso.

¹⁸ Se Epicurean* se Stoic† nunga ikia kari alo tai biguwuman ale nu ilak den tagikasan. Se saki isakasan, “Numi patawura ko kari wore anape balukko ago kaeso ya?” makasan. Se sang balukasan, “Nu sor saki nunga kaem iwareng nunga duap balso agila pa!” makasan. Nuna uwuta isakasan, mu awuk, Paul Jesus kueram ale aking barasam wore ko duap balukaso. ¹⁹ Se Paul taman ilak kari supuling nunga balsan Areopagus masan mu nongote namaman, ale manorman, “Ana kausa iru ni kariimet nunga kasuruwasam

* **17:18:** Epicurean mu kariimet motam bo, kari Epicurus ko ikia te sanamikasan. Nuna balukasan kaem bo me bagoso, ali imi kota aratam makasan. Bore te se nuna am no nungia se amilmil te la bagamonko kuakasan, ale ikup yaman mu me ta ko kuakasan. Bare Kaem ko den mu uwuta me baluwoso. † **17:18:** Stoic mu kariimet motam bo tala, kari Zeno ko ikia te sanamikasan. Nononga ikia kawel mu mel suen la mu kaem. Nuna amilmil tawun biya mu me ko kuakasan, aking nangamang bataga niara ma tawun biya mu me ko kuakasan. Bore te se nuna am kumumuri se guyak la bagamonko nunumi ninguru bitarukasan.

sowore nanga manaru se ikinakko terong agi?
²⁰ Ni ikia sang iru karogo tai ana nadogowa te betere, wore te se ana ko duap ninguru ikinakko,” makasan. ²¹ Sor Athens ko kariimet, se sor saki ko taira kariimet umu te bagara mu nungumik ura mena, nunukum nuam te dagikasan ale ikia iru gurugu patawu, balu gurugu iki se dagi lagakasan.

²² Se Paul Areopagus kari bibiya nunga biguwura motam te barasu sanamaram ale mam, “Athens alo! ani nina suen la ningarkasam nina kagin ko munan kaora ko kari nunguningkiri. ²³ Mu awuk, ani aolak ilu geragasam ale ninga kuar mel nodora ko kagin betesan mu ninguru nungarkasam. Ale umu la mena, wore altar bo karogo la arigem, mu awote garek bo iwita arigem, ‘IMI KAEM ANA ME KO IKISAN WORE KO.’ Ario, aitik ani mel nina kagin tusan bare me ko ikisan, umutang ani ko balu pagik se nina ko ikialko.

²⁴ “Kaem ali imi nungam ale mel suen la te bagamonko nunga beteram, borta ta nu taiti se ali ko Kari Biya. Se nu mu temple kari nuguting te kalosan mu ningi me bagoso. ²⁵ Ale nu mel bo ko tukunangaruk se ali ko kariimet nu sangarmonko mena. Nu kota kariimet suen la marak nungarso se te marak bagasan; nu kota tala mel suen la nungarso. ²⁶ Ale kari suanta ko gue te sor singir biya ko kariimet nunga nungam. Ale ali imi lilim la te dagi dagi namamonko, nu kota tom nungaram ale kuwim apareyate bagamonko mu balu beteram. ²⁷ Kaem uwuta beteram mu, kariimet nu kupumonko agi mu, te nu kupumon,

ale ari ko ikimonko. Bare nu awar me bagoso, nu ana suen la nangarak pingita bagoso. ²⁸ ‘Mu awuk, ana nu te marak baga se namasan taisan ale nanimi balsan ana kariimet, masan.’ Nenenga bala guruga patawura welang awura ko kari alo iwita balman, ‘Ana noko kuriang gue.’

²⁹ “Bore te se, ana Kaem ko kuriang gue alo mu, ana ikinak Kakirip laili mu ko ariga gold agi silver agi manga, ali kari ko ikia te kuting kiwolaram iwita me ariginakko, mena. ³⁰ Girakala mu kariimet uwuta bitakasan mu Kaem am motam la nungarkikaso, bare aitak mu ali lilim ko kariimet uwuta betesan mu nongomang gurugumon ale giris palagamonko baluwoso. ³¹ Mu awuk, nu Kakirip ko balu beteram mu ko tom te balu beteram mu te, ali imi lilim la ko kariimet munan diram te nunga tuterukko. Nu mel imi diram se nunguning la bita saparukko, se ko kausa kariimet singir la nunga kausokko mu, Kakirip mu kueram bare maraguwuram se barasam.”

³² Se nuna kari kuera ale barasa ko den umu Paul balam se ikiman, mu sang nu gusirukasan. Bare sang balman, “Ana tom udagi akingtala ni kiring te den sumu ikinakko,” maman. ³³ Se eng am Paul biguwura umu beteram ale tagi tam. ³⁴ Bare kariimet sang Kristus ko nongomang ningi nunguning aram se Paul kowom karokasan. Nunga ningi mu bo Dionysius, nu biguwura Areopagus wore ko kari bo, se imet bo ko nup Damaris, se kariimet sang karogotala.

18

Paul Corinth wonong ningi ura bitakaso

¹ Paul Athens beteram ale buiring ko Corinth namaram. ² Ale umu te mu nu Juda kari bo, ko nup Aquila, mu arigam. Nu Pontus wonong ko kari wore nuwus Priscilla ilak ekela ulengko Italy beteman ale taiman, mu awuk, Rome ko Caesar ko nup Claudius mu iwita balam, Juda kariimet suen la Rome ningi mu tagi tamon ale Rome betemonko mam. Se Paul nungarkukko namaram, ³ ale nu nononga turan tala sel nunga ko kari wore te se, nu nongorak baga se sel nungurukasan. ⁴ Nu Sabbath tom pempem mu synagogue ningi namakaso, ale Juda se Greek kariimet alo den nunguning ko ikimonko den sail ago nunga manaru lagakaso.

⁵ Se tom Silas se Timothy Macedonia beteman ale taiman mu, Paul ko tom suen biya mu den apura ko ura mu ningi bita se, Jesus mu Kristus mu wetang te Juda alo nunga kasurukaso. ⁶ Bare kam Juda alo biriruwuman ale bita maguwukasan, mu nu ko guang kutuwuram ale kupkup ko guang te mu sisuwuram ale sail karogo nunga maonam, “Ninga memek koma ikup arigal mu nenenga mel la! Ani angimik den mena. Se ani aitak mu sor saki ko kariimet alo la nongote den apurekko,” mam.

⁷ Ale Paul synagogue beteram, ale synagogue duap te kari Titius Justus mu ko kawam te namaram, nu Kaem bowa ningi bagara ko kari. ⁸ Se kari Crispus mu synagogue ko kari supuling, nu imet kuriang karogo lilim mu Kari Biya ko nongomang ningi nunguning aram. Se Corinth suen biya tala Paul ko den ikiman ale nongomang ningi nunguning aram se anuwa marak taman.

⁹ Se tirom bo Kari Biya ipingira te Paul maonam,

“Paul, ni me nguangerko; den am balu sagerko, kiring me kaloko. ¹⁰ Ani ni kerak bagasam. Se kari bo me ka moruk maguwurokkowo. Mu awuk, wonong imi ningi aninga kariimet suen biya tala anisan,” mam. ¹¹ Se Paul yia suanta ko sige 6 ago Corinth ningi baga se Kaem ko den nunga kasurukaso.

¹² Bare tom Gallio Achaia sor ko kari biya bagakaso, mu Juda alo biguwuman ale Paul iluman ale munak te beteman, ¹³ ale maman, “Kari den te beteman imi, kariimet Kaem nup patawumonko nunga manarso, bare munan nuna karosan mu anananga law maguwuso,” ma balman.

¹⁴ Se Paul den koma balukko kuring pagaruwaram mu, Gallio Juda alo nunga maonam, “Nina Juda alo, ikup nina ago taiman imi, kari imi munan memek bo biya nunguningkiri beteram le mu asele, ani ninga ikup imi arigisam le. ¹⁵ Bare ikup imi nengeta ninga bala tagira gurungumura se, nengeta ninga law ko ikup, bore te se gial karogo nama nengeta balu nungalko. Ani ikup iwita mu ko den arigekko me kuesam,” mam. ¹⁶ Ale nunga ikup umu karogo nunga kaoram.

¹⁷ Se nuna giris palagaman ale synagogue ko supuling Sosthenes iluman, ale den ariga kuwim te kariimet nomotam te moa kulukumu beteman. Bare Gallio munan beteman mu ko bala bo ta me balam.

Paul peleram Syria sor te Antioch namaram

¹⁸ Se Paul tom maiya nuam Corinth am bagaram. Asele Kris alo umu te mu nunga

beteram ale dal aragam ale Priscilla se Aquila ago Syria namakasan. Bare dal tamon namamonko tom awaram mu nu dal tata kuwim Cenchrea mu te mone batogam, mu awuk, nu mel bo Kaem koma te ko ikia kaolam ale ko kausa umu beteram.* ¹⁹ Nuna nama Ephesus arataman, ale umu te Paul nu Priscilla se Aquila nunga beteram. Ale nu kota Juda nunga synagogue ningi namaram ale Juda alo nongorak den sang balukaso. ²⁰ Se kam nuna nu bo karogo nongorak bagarukko isarman mu nu mena mam. ²¹ Bare tom nu nunga bita se mu nunga maonam, “Kaem ko gomang uwuta aniruk mu asele, ani pelerik nengete tairikko,” mam. Ale dal aragam Ephesus beteram ale namakaso. ²² Nu nama Caesarea kaparam mu, nu nama tarigi Jerusalem, sios lilim amilmil nungaram, ale asele Antioch nama kaparam.

²³ Ale nu tom sang karogo Antioch baga, asele umu te barasam mu Galatia se Phrygia koma umu lilim ningi, wonong wonong Kris alo sokel nungaru nungaru geragakaso.

Apollos Ephesus sor te den balukaso

²⁴ Tom umu te mu Juda kari bo tala, nu wonong Alexandria ko kari, ko nup Apollos, mu Ephesus tairam. Nu ikia kari se Kaem ko den ninguru ko ikia. ²⁵ Nu Kari Biya ko munan mu ninguru ko kiti guruguman se ko ninguru ikiam, ale gomang sokel ago la ko balukaso. Nu John ko anuwa marak ko den wore la ko ikia, bare nu Jesus ko

* **18:18:** Paul ko mone batogam: Numbers 6:18.

dugu duap mu aking diram la kariimet nunga kasurukaso.† ²⁶ Nu synagogue ningi mu nguangara mena sokel ago munakakaso. Se tom Priscilla se Aquila uwuta ikiman mu, aruman se nunga kawam te namaram, se Kaem ko lage se munan diram mu eng am diram la kasurman.

²⁷ Se tom Apollos Achaia sor te namarukko mu, Kris alo den sangam tuman ale tam gawa beteman se Achaia Kris alo nongote namaram. Nu namaruk bare nuna amilmil te nu tamon ale ilumonko tam gawa beteman. Nu nama aratam mu kariimet Kaem ko gomang lila te nongomang ningi nunguning aram mu saonga biya nungaram. ²⁸ Mu awuk, nu murum biya te Juda alo nongorak den tagikaso ale nunga paguwura am wetang te kariimet nomotam te balu pagaru se, Kaem ko batoga te Jesus mu nu Kristus mu kau pagaru wetang awukaso.

19

Paul Ephesus bagakaso

¹ Se tom Apollos Corinth bagaram, mu Paul lage sor duruk ningi mu kaoram ale tai Ephesus aratam. Ale umu te mu olekem saki nungarkam, ² ale nunga isuam, “Kam nina nengemang ningi nunguning aram mu Bur Laili taman e?” mam.

Se nuna maman, “Mena, ana Bur Laili bo ko me ikisan,” maman.*

³ Se Paul akingtala nunga isuam, “Se nina anuwa marak awuk wore taman a?” mam.

† **18:25:** John: Luke 3:3; Acts 1:22; 19:3. Anuwa marak ta ko munan: Mat 28:19; Acts 2:38. * **19:2:** Anuwa marak ta ko munan: Acts 2:38-39; 8:16-17; 10:44-46.

Se nuna balman, “Ana John ko anuwa marak taman,” maman.

⁴ Se Paul nunga maonam, “John ko anuwa marak mu, nangamang guruga ale giris palaga ko anuwa marak,” mam. Ale nu Kakirip nu agowom kaoram ale taiwoso wore ko nongomang ningi nunguning arukko nunga maonam. Mu Jesus ko nunga maonam.” ⁵ Nuna den umu iki-man mu, nuna Kari Biya Jesus nup te anuwa marak to gilingiman. ⁶ Se Paul kuting nusupuling te bitakaso se Bur Laili nongote kapakaso. Se nuna nungamili nuguring gerakaso se den duap duap te munakakasan, ale Kaem ko bala yumura balu pagarukasan. ⁷ Nuna suen la mu kari 12 iwitata.

⁸ Se Paul sige ilagala suan umu te baga se, synagogue ningi namakaso ale kariimet nongomang gurugumonko Kaem ko kingdom ko den sokel ago nunga manarukaso. ⁹ Bare saki mu nunga ikia aora biya, se me giris palagakasan, ale wetang te la Lage Nunguning umu balu maguwukasan. Buta se Paul nunga beteram.† Ale nu olekem alo umu nunga giam ale day suan suan te Tyrannus ko kausa kawam mu ningi nunga kasurukaso. ¹⁰ Nu ura mu yia ilagala ko bitawaram la, Juda alo se Greek alo Asia ningi bagara mu suen la Kari Biya ko den umu node kau saparam.

¹¹ Se Kaem miracle duap duap Paul kuting te bitakaso se aratukaso, ¹² se guang bilik mel ta agi Paul kumik kau tokaso mu, tokasan ale karogo nama kuera ikes ago mu nungumik te bitakasan,

† **19:9:** Paul nunga beteram: 2 Corinthians 6:14-18.

se bur memek agi kuera ikes memek ta wore nunga bita tokaso.

Sceva ko kuriang kari ari 7 wore nunga den

¹³ Juda sang, geraga geraga bur memek nunga karowara, mu Kari Biya Jesus ko nup te karogo la bur memek nunga karomonko ago kaeyakasan. Nuna awiriya bur memek ago mu manarukasan ale makasan, “Jesus, ko dugu duap Paul apuwoso, mu ko nup te, ani kari sumu bitar ale aratuko masam,” makasan. ¹⁴ Juda priest biya bo nup Sceva wore ko namarari 7 mu nuna uwutata bitakasan. ¹⁵ Se tom bo, bur memek bo koma ko nunga maonam, “Jesus mu ani ko ikisam, ale Paul mu ani ko ikisam tala, bare nina mu arika ya?” mam. ¹⁶ Asele kari bur memek ago mu tingam barasam ale kariari 7 nukung mu nunga iluwam. Nu ninguru nunga moram maguwuram, se nunguning la, nungumik gue kapa kapa, kawam umu beteman ale naguman arataman.

¹⁷ Se Juda alo se Greek alo Ephesus bagakasan umu, mel umu ko den ikiman ale nguangara ninguru nunga iramuram, se Kari Biya Jesus ko nup mu eng am ko laili kaura biya bitakasan. ¹⁸ Se kariimet suen biya nongomang ningi nunguning aram mu taikasan ale nunga munan memek bita lagaman mu wetang la balu pagarukasan. ¹⁹ Ale nunga ningi sang dawur mang sima duap duap bita lagaman mu nunga garek scroll ago mu ago tai murum te kaikasan. Scroll umu ko manga tom, 50,000 manga silver iwitata. ²⁰ Ale munan umutang te Kari Biya ko den mu pagam parasaram ale sokel ago namakaso.

²¹ Mel mu aratam buring ko mu, Paul Macedonia se Achaia sor karok ale ningi la nama Jerusalem aratukko ikia beteram. Ale mam, “Ani nama aratik mu, ani Rome agotala namarikko,” mam. ²² Ale nu ko saonga kari ilagala Timothy se Erastus nunga beteram se Macedonia namaman. Se nu mu tom bo agotala Asia bagakaso.

Ikup biya Ephesus wonong te barasam

²³ Ale tom koma tegeta uwutata mu, Lage Nunguning ko ikup biya barasam. ²⁴ Kari bo ko nup Demetrius, nu silver te mel nungokko kari. Nu nunga kaem imet Artemis ko temple dora gotektek silver te nungurukaso. Kari noko ura tokasan mu manga biya tokasan.‡ ²⁵ Se nu ko ura kari umu se, kari sang nu turantala ura bitakasan mu nunga biguwuram, ale mam, “Kari alo, nina ikisan, ana ura manga imi te, ana manga terong towasan. ²⁶ Bare nina nengeta arigisan ale ikisan, kari Paul imi kariimet suen biya, Ephesus ningi se, umu la mena wore Asia lilim ningi, nunga tagiram se nu kowom karo gilingisan. Nu balso, kaem kari kota kuting te nungurso mu kaem nunguning bo mena, maso. ²⁷ Se noko bala umu te, anananga ura manga umu la ko nup me magarukko. Bare anananga kaem imet Artemis ko temple mu mel yam ko betemon, ale kaem imet kota nung mu Asia ningi se ali lilim la ningi nup patawuwasan ale ko laili kauwasan umu, nup magarukko,” mam.

‡ **19:24:** Artemis ko temple biya mu Ephesus wonong te anikaso. Paul Ephesus sor ko den sang balam: 1 Corinthians 15:32; 2 Corinthians 1:8.

²⁸ Se nuna den umu ikiman mu, nongomang ninguru magaram, se aikasan ale balukasan, “Ephesus ko Artemis mu nup biya!” makasan.

²⁹ Ale kam maiya mena wonong lilim la ningi mu nirung biya barasam. Se kariimet Macedonia kari ilagala, Paul ko saonga kari Gaius se Aristarchus, mu nunga iluman ale darangara nungarman nongorak biguwura kuwim biya mu ningi namaman. § ³⁰ Se Paul mu kariimet biya ningi am aratukko karogo kaeyakaso, bare Kris alo guramukasan. ³¹ Se sor umu ko kari bibiya sang, Paul ko tiran ningo, mu agotala kote den beteman, ale biguwura kuwim biya mu ningi me namarukko isaru diruwuman.

³² Se biguwura biya umu ningi mu ngualara sipira biya barasam: Saki mel bo ko ai baluwakasan mu, saki mel bo kigilik ko ai balukasan. Se kariimet suen biya nuna anapeya ko tai biguwuman mu ko duap me ko ikikasan.

³³ Se Juda alo Alexander diruwuman se gira nama sanamaram, se kariimet sang aikasan ale ikia duap duap tuikasan. Se numi duap balukko se, kuting te kawus mamonko paponaram. ³⁴ Bare kam nuna arigiman mu nu Juda kari, umutang te mu nuna nuguring bolala la, hour ilagala ko iwita, am butata ai balu lagakasan, “Ephesus ko Artemis mu nup biya!” makasan.

³⁵ Bare wonong mu ko kari supuling bo kawus mamonko nunga maonam se kawus mamam. Se mam, “Nina Ephesus alo, ali lilim la mu nuna ikisan, Artemis nup biya wore ko temple se

§ **19:29:** Biguwura kuwim umu aita am aniso, se ko daiga kuwim 25,000 iwitata.

ko manga laili taiti ningi tai kaparam mu Ephesus wonong ewere bitarso, masan. ³⁶ Mel imi kaluwura ko mel bo mena, bore te se nina kutek mal ale mel bo beteralko me uririkiralko. ³⁷ Nina kariari nongorak taiman imi, nuna temple suen la ningi me tere naman, agi nanga kaem imet umu ko den memek bo me balman, mena. ³⁸ Bore te se, Demetrius ko ura suan nongorak, kari i bo ko nengemang ikup agi mu, den ariga ko kari bagasan, se umu te den te ninimi atumal se nuna ko koma balu ningarmonko. ³⁹ Se ikup mel i biya nuam agi mu, den ariga ko kuwim te diram karogo namaralko. ⁴⁰ Se aitakta mu ana munan aitik beteman imi ko ikup ginakko lage te bagasan. Se nanga ilumon ale nanga isarmon agi mu ana awuk balnakko, mu awuk, ikup imi kumik duap bo mena,” mam. ⁴¹ Kari supuling mu uwuta balam, ale kariimet nunga biguwura umu parusuworam se namaman.

20

Paul Macedonia se Greece ningi namaram

¹ Se tom kariimet nunga nirung umu menaram mu, Paul Kris alo nunga den beteram se taiman. Se den sangam nungaram, ale nunga beteram ale Macedonia namakaso. ² Nu sor umu ningi aolak ilu se den sangam suen biya kariimet nungaru nungaru nama Greece aratam.* ³ Ale nu umu te sige ilagala suan бага† udagi dal tauk ale Syria

* **20:2:** Achaia province ko nup bo mu Greece, se nup Greece mu Greek den te Hellas masan. Ko wonong biya mu Corinth. † **20:3:** Paul Corinth бага se tam gawa bo Rome Kris alo nongote beteram se namaram: Romans 15:26-28.

namarukko negawa, Juda alo nu momonko den taling beteman se ikiam mu nu aking koma gurugam peleram, lage Macedonia aratam namaram mu kaoram. ⁴ Kari sang nu ilak aolak iluman mu, Berea kari Pyrrhus namar Sopater se, Thessalonica kari ilagala Aristarchus se Secundus, se Derbe kari Gaius, se Asia kari ilagala Tychicus se Trophimus se, Timothy karogo tala nu ilak namakasan. ⁵ Kariari umu giriman namaman ale Troas anananga kimi bitawakasan. ⁶ Bare ana Bread Yeast Mena mu Nana ko tom mu menaram se buring ko, dal te Philippi beteman ale day 5 buring ko tai Troas nungarkaman, ale umu te day 7 ko bagaman.

Eutyclus kueram wore maraguwuram se barasam

⁷ Week ko day 1 mu te, ‡ ana pasa inang nanakko tai ilu biguwuman. Se Paul anirok ukirok mu nu namarukko wore te se, kariimet nongorak munakawaram la mung lukanaram. ⁸ Kawam ko galung kualala ana te bagakasan mu te galep suen biya kaniwakaso. ⁹ Se Paul am munaka lagakaso se, kari kulak bo, ko nup Eutyclus, mu marir te ta ko kuring mu awote daigam ale motam kilikilok nama taiwakaso. Kam me maiyam nu aniram kueram ale galung 3 kualala biya wore te wore tai laga aliti dagulam. Se nuna kapaman mu gugum ta patawuman; nu maingkala kueram.

¹⁰ Se Paul tai aliti kaparam ale kuriang kulak mu awote taga aniram yasaram ale mam, “Nina me neneman sisirokko, nu marak bagoso!” mam.

‡ **20:7:** Juda alo day 1 mu Saturday bainga tirom duap beteso masan.

¹¹ Ale nu aking kuwim galung kualala mu te nama tarigiram, ale bread mu kulukam ale nongorak nam. Ale nongorak munakaram nama sor uki-ram, se nunga beteram ale namaram. ¹² Se kari kulak mu marak ningo ilak ko kawam te nama-man. Ale ninguru amilmilakasan.

Paul sios Ephesus mu ko kari gira nongomang bataga karogo nunga beteram

¹³ Ana dal aragaman ale giriman Assos namakasan. Paul ko gomang mu suwik te nama Assos, asele umu te ana nangarak dal aragukko ko ikia beteram. ¹⁴ Se ana nama Assos arigiman se dal te aragam se eng Mitylene namakasan. ¹⁵ Se animan ukiram se Mitylene beteman mu nama Kios arataman. Ale ko aniram ukiram mu dal taman kulukuman Samos namaman, ale ko aniram ukiram mu nama Miletus arataman. ¹⁶ Paul ko ikia mu pasak ala nama terong agi mu, Pentecost ko tom te diram Jerusalem aratukko. Bore te se, ana dal te Asia sor ko wonong Ephesus mu am kiaman ale namakasan, se tom bo me nanga kiaram.

¹⁷ Se ana nama Miletus mu, Paul sios Ephesus mu ko kari gira taimonko den beteram. ¹⁸ Se kam nuna tai arataman mu, nu nunga maonam, “Nina ko ikisan, ani motam motam Asia ningi tairem ale aguwaya nengerak bagakasam, mu nina ko ikisan. ¹⁹ Ani tom suen biya Juda alo aninga maguwumonko den taling suen biya te aga irakasan. Bare ani aimi ago kapakasam ale amononge kapa se Kari Biya ko ura bitakasam. ²⁰ Nina ko ikisan, ani den aguwaya ninga sangukko iwita ikikasam mu apurekko me soror

makasam. Ani wetang te ninga kasurukasam ale kawam suan suan te ago la gerakasam. ²¹ Ani Juda alo ta se Greek alo ta, nunga memek ko nongomang gurugumon ale, Kaem kote taimon ale, nanga Kari Biya Jesus ko nongomang ningi nunguning arukko, den mu balu pagarukasam.

²² “Se aitak mu ani Bur Laili kuring karo tusam ale Jerusalem namawasam. Se ani anapeya umu te ani angimik te aratukko mu ani me ko ikisam. ²³ Bare mel suanta ani ko ikisam se Bur Laili wonong suen la te sinar iwita aisiso mu, talipara se ikup yaman mu ani pempem giekkko. ²⁴ Bare ani agata aimi arigisam mu mel yam iwita arigisam. Aninga te mel biya mu, aninga nagura mu kopa morik ale, Kaem ko gomang nangara ko den gilalong ko ura, Kari Biya Jesus ani aisam umu, bita saparik ale menawurikko, umutang mel biya nunguningkiri.

²⁵ “Bare aitak ani aimi ikisam mu, ninga awiriya ani ninga ningi geraga se kingdom ko den ninga manaru lagerem mu, udagi angama bo karogo me agarkalko. ²⁶ Bore te se ani aitak nina wetang te ninga manorsam, ani kari bo ko gue agiting te me anirukko, mena. ²⁷ Mu awuk, ani Kaem ko gomang motam lilim la ko ninga manikko me ta soror ma arigem, mena. ²⁸ Buta se nina nengeta ninimi ko sinar to se, Kaem ko kariimet suen la, ko Bur Laili nunga kari gira ko ninga beteram mu, ninguru nunga sinar talko. Nina Kaem ko sios nu kota ko gue te nunga dia tam mu ko bitua kari alo ko bagaralko. § ²⁹ Ani ko ikisam, ani ninga

§ 20:28: Supuling alo nunga den: 1 Timothy 4:16; 1 Peter 5:2-4.

bitirik ale namarik mu, kausik diwang memek ninga ningi taimon ale sipsip me ta nunga ari sapamonko. ³⁰ Ale nengeta ninga ningi kari saki barasamon ale den nunguning umu den kawel ko balmon, ale Kris alo nunga tagimon se no-gowom karomonko. ³¹ Bore ko se nina ninguru sinar talko! Nina ninguru ko ikialko, ani yia ila-gala suan ningi, tirom woremkalal, ani amononge kapa kapa, sinar den ningara mu me ta bita to arigem.

³² “Se aitak ani Kaem kuting te ninga betesam. Noko gomang nangara ko den mu te sokel ningaruk ale, kariimet noko ma nunga balam mu nongorak mel ningo ningo ningarukko. ³³ Ani bo ko silver, se ko gold, se ko guang mel mu te me loaga lagerem, mena. ³⁴ Nina nengeta pem-pem arikasan, ani agata aga agiting te aimi sangaru se aga ura saonga kari nunga sangarukasam. ³⁵ Ani mel suen biya bitakasam mu te ninga kasurukasam, ura kowar iwita wore te ana kariimet kituwura nunga sangornakko. Uwuta bita se, Kari Biya Jesus kota den bo balam mu ningamili me saparukko. Nu mam: ‘Kariimet bo mel tuata ko munan mu ko amilmil aromemek, bare kariimet bo kote mel tata ko munan mu ko amilmil aliti ta,’ mam.*

³⁶ Nu den umu balu saparam mu nu suen la nongorak nubugura kulukurman ale guranek beteman. ³⁷ Ale nuna suen la nu iluman yasaman ale ilak niaman. ³⁸ Bala nongomang tawun biya bataga nungaram mu, nuna nu koma motam

* **20:35:** Anananga manga melmasak mu saki alo te nunga sangornakko: Matthew 10:8.

udagi me arigimonko balam umutang nongomang batogam. Asele nuna Paul diruwuman ale dal te namaman.

21

Paul nama Jerusalem aratam

¹ Nuna nongomang bataga te nanga betemonko mena, bare sail te nanga beteman se ana dal aragaman, ale kasuman mu dirmaman nama Cos arataman. Asele ko ukiram mu nama Rhodes se nama Patara arataman. ² Ale mu te dal bo Phoenicia namarukko negawaram mu arigiman, ale te aragaman ale namakasan. ³ Ale nama tual Cyprus ari se, koma south mu te taman, ale eng nama Syria sor te arataman. Se dal nangarak nama Tyre wonong te kaparam, se dal mu umu te melmasak warukko. ⁴ Se wonong mu te ana Kris alo sang nungarkaman ale week suanta ko nongorak bagakasan. Se nuna Bur Laili ikia nungarukaso se Paul me Jerusalem namarukko manarukasan. ⁵ Bare anananga tom te namanakko mu tai aratam se ana nunga beteman ale namakasan. Se nuna nunga imet kuriang karogo lilim nangarak tai wonong buring ko arataman, ale nama langi kapaman. Ale mu te ana suen la nabugura kulukurman ale guranek beteman. ⁶ Asele ana nuguting iluman ale namaman dal te aragaman, se nuna peleman nunga wonong te namaman.

⁷ Ana nama Tyre beteman ale dal te kunasaman nama Ptolemais arataman. Ale mu te Kris alo nungarkaman ale day suanta ko mu te nongorak bagaman. ⁸ Ale ukiram se aking barasaman nama Caesarea arataman. Ale Philip, evangelist, mu ko

kawam te namaman ale ilak bagakasan. Nu kari-ari 7 ura ko nunga atumu kereman wore nunga bo.* ⁹ Noko nanawusari mu 4. Nuna itiwik se samalet la, se Kaem nuna nuguring te gomang motam wetang awukaso.

¹⁰ Ana umu te bagaman day sang namaram se prophet bo nup Agabus mu Judea wore tai kaparam. ¹¹ Nu ananangate tairam ale Paul ko let ko luan te kaloso mu tam, ale kota ko sowek kuting te taliparam, ale mam, “Bur Laili iwita balso: ‘Juda alo Jerusalem bagasan umu let imi ko kotam ilumon ale suwik kuting iwitata talipamon, ale sor saki ko kariimet umu nuguting te betemonko,’” mam.

¹² Se ana den umu ikiman mu ana, se kariimet nangarak bagara mu, Paul Jerusalem me namarukko manarukasan. ¹³ Bare Paul mam, “Nina anape ko niasan ale ani angamang batagorsan? Ani Kari Biya ko nup ko aga talipamon agi, Jerusalem ningi aga momon se kuerikko mu am terong tala, ani ko sinar la bagasam,” mam.

¹⁴ Se ana noko gomang motam gurugu turutuwuman, ale am bita taman, ale maman, “Kari Biya aguwaya ikiwoso mu am uwutata aratukko,” maman.

¹⁵ Ale eng am nanga melmasak nungurman ale barasaman mu Jerusalem nama tarigiman. ¹⁶ Se Kris alo saki Caesarea ko mu nangarak nama-man, ale nangarak nama Mnason ko kawam te arataman. Nu Cyprus kari, nu Kris laun motam motam la arataman wore nunga bo, se ana nu ilak bagakasan.

* **21:8:** Philip mu saonga kari 7 wore nunga ningi bo: Acts 6:3-6.

Paul Jerusalem tairam mu James arigam

¹⁷ Ana tai Jerusalem arataman mu Kris alo amilmil te nanga iluman. ¹⁸ Se animan ukiram se Paul se ana suen la James ariginakko namaman mu, kari gira suen la karogo bagaman. ¹⁹ Se Paul amilmil nungaram ale asele noko ura luan ningi, Kaem munan sor saki ko kariimet ningi bitakaso mu ninguru ninguru ta nunga maonam.

²⁰ Se nuna dugu duap umu ikiman mu Kaem nup patawuman. Ale Paul manorman, “Nanga bo, ni arikko, Juda kariimet thousand awilaya Kristus ko nongomang ningi nunguning aram, se nuna suen la Moses ko law mu ninguru ilukuawusan ale karo tuiwasan. ²¹ Nuna iwita den ikiman, mu ni Juda alo sor saki ko kariimet ningi bagara mu, Moses ko law nubiring tumon, ale nunga kuriang nungumik guang me batagarmon, ale anananga garuk nunga munan me karo tumonko nunga manem,” maman. ²² “Se nuna ni tairem mu ko iki-monkowo, se ana awuk manakko? ²³ Buta se aitik ana aguwaya balnak mu ni am iki karo tuiko,” maman. “Anananga kariari 4, maingkala ikia bo betemonko nongomang motam suan awuman. ²⁴ Se ni kariari umu nunga gi ale, ni nongorak tala laili kaura ko munan ningi namaral ale, munan umu ko manga am sapar se nomone turuwu warmonko.† Ni uwuta bitar mu asele kariimet ko ikimon, den suen biya ni ko ko balman mu kumik nunguning mena. Ale balmon, nika bagara aolak mu law bowa ningi la bagasam, mamonko. ²⁵ Bare sor saki ko Kris kariimet mu, ana ikia kaloman

† **21:24:** Juda nunga munan bo: Numbers 6:13-21.

mu maingkala tam gawa te nungarman: nuna na inang kaem kawel te tama bita nungarsan mu me namonko ana balman. Ale melmasak gue karogo me namonko, se mel saki nunga ilusan ale nodogotak mayang te pagorsan se kuesan mu betela me namonko. Ale saman katagot ko munan mu me betemonko, ana balman.”‡

²⁶ Ukiram se Paul kariari 4 mu nunga giam, ale nongorak laili kaura ko munan ningi namaman. § Asele nu temple ningi namaram ale priest alo nunga maonam, tom amaruya nunga laili kaura munan umu mena saparuk se, nuna nongoma nongoma tama bita Kaem tumonko mu ko nunga maonam.

Paul temple ningi iluman

²⁷ Se day 7 mu menarukko tom pingiwaram mu, Asia sor te ko Juda kari sang temple ningi Paul ari gilingiman. Ale nuna kariimet biya nongomang atumu patawuman, ale iluman, ²⁸ ale aikasan, “Israel alo, nanga saongalko!” makasan. “Kari ewerta sor suen biya te geragakaso ale anananga kariimet, se anananga law, se nanga temple imi balu maguwukaso. Ale umu la mena, nu sor saki karogo la nunga gikaso ale nongorak temple ningi kasu nagukaso, ale kuwim laili imi karur tuikaso,” makasan. ²⁹ Nuna uwuta balukasan, mu awuk, tom bo nuna Ephesus kari Trophimus Paul ilak wonong umu ningi geragawaram se arigiman, ale nongota nunga ikia te

‡ **21:25:** Tam gawa sor saki alo nungarman: Acts 15:29. § **21:26:** Paul Juda alo nunga munan karo tuam ko duap: 1 Corinthians 9:20.

mu Paul kari umu ilak temple ningi kasu naguram iwita ikikasan, ale uwutata balukasan.

³⁰ Se Jerusalem wonong lilim barasam, se ko kariimet tuang ngual ngual te nagu nagu taikasan. Nuna Paul uwuta iluman mu, tagiman temple beteman ale ilak watingi arataman se temple songkuring tairate bagu gilingiman. ³¹ Ale momon se kuerukko negawaman mu, Rome ko kager supuling mu Jerusalem ningi nirung umu ko den ikiam. ³² Ale nu tairatela kager kari gira sang se, kager kari sang ago nunga giam, ale nagu nagu kariimet biya te bagaman mu te namaman. Se nuna kager kari supuling ko kari nongorak nungarkaman, mu nuna Paul moawa mu bita taman.

³³ Se kager kari supuling mu namaram Paul iluwam, ale sen ilagala te kalomonko balam. Asele nu awiriya se anapeya memek beteram mu ko isam. ³⁴ Se kariimet biya umu ningi den koma ngual ngual taikaso. Se nirung biya umu ningi mu, kager kari supuling den bo diram taukko me terong, se balam se Paul ilak kager kari nunga bagara kuwim te ilak namakasan. ³⁵ Se Paul aolak ilu namaram, bare titeng irok tarigirukko me terong, mu awuk, kariimet kager daong ko munan kumik te wore am me terong, se kager kari kualala patawu gi gilingiman. ³⁶ Se kariimet nongowom karo se mu, bala, “Am moral se kuerukko,” mu me ta bita tokasan.

Paul kariimet biya nunga maonam

³⁷ Se kager kari ilak namaman ale nunga bagara kuwim te ilak kasu nagumonko negawaman se nu

kager kari supuling biya mu isuam, “Ani am kerak munakarik e?” mam.

Se kager kari supuling mu tingam ale mam, “Ni Greek den ikisam e?” mam. ³⁸ Ale mam, “Ani ikikasam mu ni Egypt kari, ekela ulengko kota nama sanamarukko, ko kari 4000 kager ko nunga giam, ale nongorak namaram sor garagarayam te bagakaso wore i makasam.”

³⁹ Se Paul den koma mam, “Mena! Ani Juda kari, ani Cilicia wonong Tarsus ko, ani wonong bo nup mena ko kari mena. “Ni kuring aisu se kariimet den sang nunga manikko terong e?” mam.

⁴⁰ Se kager kari supuling aing mam, se Paul titeng te sanamaram ale kuting te kariimet kutek mamonko papon nungaram. Se nuna kutek mam, asele nu Aramaic den te nunga maonam.*

22

¹ “Aga launuria alo se, aga ait alo, aninga aimi duap balik se ikialko,” mam. ² Se nuna nu Aramaic den te munakaram se ikiman ale kutek ma sapa-man.

Se Paul balukaso, ³ “Ani Juda kari, ani Cilicia sor te wonong Tarsus ningi bilangerem. Bare ani wonong ewere te lagerem. Ani Gamaliel bowa ningi law ko kausa taem, ale nanga taleng girigir alo nunga munan den ninguru ikiem. Ale ani Kaem angamang motam lilim la tuem, aitak nina nengemang motam tuiwasan suwutatala. ⁴ Ani kariimet Lage Nunguning karo tuiwakasan mu nunga moakasam se kueman, se sang kari ta imet

* **21:40:** Tom mu te Juda alo mu Hebrew den te agi Aramaic den te munakakasan. Saki Greek den te ago munakakasan.

ta talipara kawam ningi nunga bitakasam. ⁵ Priest supuling alo se supuling bibiya mu balmon se ikialko. Ale umu la mena, nunanta ani tam gawa aisiman, se karogo nama nunga saki Damascus wore nungarik ale, kariimet nung nunga ilu taliparik ale nongorak tai Jerusalem se nanamara tamonko.

⁶ “Se kowar tai dirmawaram mu ani nama Damascus aratuwerem mu, me kam la nikum biya bo taiti kual kaparam ale aga iramuram. ⁷ Se ani ali te dagulem, ale kuring bo iwita aga manarukaso se ikiem, ‘Saul! Saul! Ni awuk se aninga bita maguwuwasam a?’ mam. ⁸ Se ani isuem, ‘Kari Biya, ni awiri ya?’ maem. Se nu balam, ‘Ani Nazareth kari Jesus, ni aga bita maguwuwasam wore,’ mam. ⁹ Se kariari ani agarak namawaman mu nikum mu arigiman, bare Kakirip ani agarak munakawakaso mu kuring dogotak mu nuna me ikikasan.

¹⁰ “Se ani isuem, ‘Kari Biya, ani awuk maikko ya?’ maem. Se Kari Biya mam, ‘Bares ale Damascus wonong ningi kasu nagurko,’ mam. ‘Ale umu te asele anapeya ani ni bitarko balem mu ka manarmon se ikiko,’ mam. ¹¹ Se aga kariari mu agiting te aga iluman ale agarak Damascus ningi kasu naguman, mu awuk, nikum ani arigem mu aora biya se ani amotam tam se poserem.

¹² “Se kari bo nup Ananias mu ani agarkukko tairam. Nu law karo tuokko kari nunguningkiri. Se Juda alo Damascus bagara mu suen la kua bowa ningi la bagakasan. ¹³ Nu ani abeta duap te sanamaram, ale mam, ‘Aga bo Saul, ni motam paok se sor arikko’ mam. Se eng am tom

umutang te la ani aking amotam pagam se nu arigem. ¹⁴Asele nu mam, 'Anananga taleng girigir alo nunga Kaem mu nika atumukiram, ni noko ikia gomang motam mu ko iki ale, Kakirip Ningo Diram mu ni arik ale, kuring te den ikiko. ¹⁵Ni anapeya nu kuring te ikiem ale arigem mu, nu koma tata kariimet suen la nunga manaru se iki-monko. ¹⁶Se ni anape ko kimi bitawasam? Bares ale noko nup te anuwa marak to se ka memek siwu warukko,' mam.

¹⁷"Ale tom ani pelerem Jerusalem tairem, ale temple ningi guranek bitawa, ipingira ko kausa te iwita ¹⁸ani Kari Biya arigem, se iwita aga maonam, 'Tairate bares ale Jerusalem bitarko, mu awuk, ni aninga den balu, wore mu nuna me ta tamonko,' mam.

¹⁹"Se ani maem, 'Kari Biya, kariimet imi ikisan anigita synagogue synagogue gerakasam, ale kariimet ni ko ko nongomang ningi nunguning mu nunga ilu talipakasam, ale nunga moakasam. ²⁰Ale tom nuna Stephen, kari ni ko ko dugu duap apuram se ko moman se kueram, mu ani agotala sanamerem ale, kari nu moawakasan mu nunga guang mel bitaru se ariwerem se moman se kueram,' maem.

²¹"Bare Kari Biya iwita aga maonam, 'Namarko, ani awar biya, sor saki ko kariimet alo nunga ningi ka bitirik se namarko,' mam."

Paul mu Rome government ko citizen bo tala

²²Se kariimet biya Paul kuring ikiman nama, tom nu den ponor umu balam mu, nuna sail te aikasan ale balukasan, "Moral se kuerukko! Nu ali

imi te bagarukko me terong!” makasan. ²³ Nuna sail te aikasan, ale nunga guang ali te pungurukan se kupkup barasukaso. ²⁴ Se kager kari supuling mu darangara beteram se ko kager kari alo Paul taman ilak nunga kuwim te namaman. Se wip te momon ale isarmon se mel ito duap ko kariimet uwuta ngata tuikasan wore baluk se ikimonko mam. ²⁵ Se nuna wip te momonko kuting kumik tagi dingumuman se Paul kager kari nunga kari gira bo sanamiwaram mu isuam, “Munan i bo, kari Rome government ko citizen, kumik memek mena mu, wip te moralko karogo e?” mam.*

²⁶ Se kager kari gira umu namaram ko supuling biya mu maonam, ale mam, “Ni awuk bitarko? Kari umu Rome ko citizen bo!” mam.

²⁷ Se kager kari nunga supuling biya mu Paul kote namaram ale isuam, “Ni balu se ani ikiekk, ni Rome ko citizen bo e?” mam.

Se Paul mam, “Se! mu nunguningta,” mam.

²⁸ Se kager kari supuling mam, “Ani Rome ko citizen bagarikko manga biya saperem, ale aitak bagasam,” mam.

Se Paul mam, “Ani mu suwuta mena, ani mu Rome ko citizen bilangerem ale bagasam,” mam.

²⁹ Se kari Paul bo karogo isarmonko sanami kirawaman mu ekes te tagi taman. Se kager kari nunga supuling biya mu mungkala ko ikiam, nu paguwuram, Paul mu Rome government ko citizen wore nu balam se sen te kaloman.

* **22:25:** Paul nu Juda nunga gue te bilangaram, bare nu Rome government ko citizen tala, se nuna nu kumik te uwutata betemonko me terong. Acts 16:37 ago arikko.

Paul Sanhedrin ko biguwura motam te aratam

³⁰ Se aniram ukiram mu, kager kari nunga supuling biya mu, Paul anapeya memek beteram se Juda alo den te atumukasan wore ko duap ninguru ikiokko. Bore te se Paul noko talipara kawam ningi mu bita tam, ale balam se priest bibiya se Sanhedrin lilim la tai ilu biguwuman. Asele nu Paul ilak tai nomoke te beteram se sanamaram.

23

¹ Paul Sanhedrin supuling alo diram nungarkiwa se mam, “Aga singsang alo, ani Kaem motam te aga ura angamang motam ningi nunguning te beteram tai aitak.” ² Nu uwuta balam mu, priest supuling Ananias, kari Paul kumik duap te sanamiwaman mu kuring sumulak te momonko balam. ³ Se Paul nu maonam, “Kaem ka morukko. Ni ka ariga, kawam naung memek bare kumik guang bala tuman wore iwita!” Ni law baluwoso wore te aninga den tuterko sumu te dagiwasam, bare ni keta law kulukem ale aninga momonko balem!” mam.

⁴ Se kari pingi sanamiwaman mu Paul manorman, “Ni Kaem ko priest supuling balu maguwurko me nguangasam e?” maman.

⁵ Se Paul mam, “Aga singsang, ani nu priest supuling iwita me ko ikiem; mu awuk, batoga te iwita baluwoso: ‘Ni ka kariimet nunga supuling me balu maguwurko!’†

* **23:3:** Den Paul balam imi mu den sang Jesus Pharisee alo nunga maonam wore turan: Matthew 23:27. † **23:5:** Exodus 22:28.

⁶ Bare Paul ikiam mu nuna sika Sadducee alo se saki mu Pharisee alo Sanhedrin ningi bagara, wore te se nu sail te airam ale balam, “Aga singsang alo, ani Pharisee bo, ani Pharisee bo ko namar. Ani kariimet kuera mu akingtala barasamonko ikia mu te sanamasam wore te se, ani ko aitak den te sanamiwasam,” mam.

⁷ Tom nu uwuta balam mu, Pharisee se Sadducee nunumi ago den tagi guruguman ale biguwura paga ilagala aram. ⁸ Sadducee alo mu balsan kariimet kuera mu aking barasamonko masan, ale engel alo se bur duap duap mu mena tala masan. Bare Pharisee alo mu balsan mel mu suen la karogo la masan.

⁹ Se nirung biya barasam. Se law ko kausa kari saki, nuna Pharisee tala, mu barasaman ale sail ago balukasan, “Ana kari imi kumik te memek bo me arigiman. Se den nu balam umu engel bo agi bur bo nu manuk se nu baluk mu, ana awuk balnakko?” maman. ¹⁰ Bare nirung mu namaram laga kaparam, se kager kari supuling nu Paul ilumon ale tagi gurungumu maguwumon wore ko nguangaram. Ale kager kari nunga maonam, wuli sokel ago nama kapamon ale nunga ningi nu tagi batagarmon ale ilak nunga bagara kuwim te namamonko balam.

¹¹ Se tirom umu te Kari Biya Paul kumik duap te sanamaram ale maonam, “Ni sokel ago la bagerko! Ni Jerusalem ningi aninga den nunguning la balem iwitatala, Rome mu agotala nunga manaruko,” mam.‡

‡ **23:11:** Kari Biya sokel tua ko den Paul maonam: Acts 18:9; 27:24.

Paul momon se kuerukko den kaloman

¹² Ukiram turomola Juda kari ikia bolala awuman ale inang yu kalomon ale uwutata baga, Paul momon se kueruk bare asele inang yu namonko ikia kaloman. ¹³ Kari ko tom 40 se ko kualala iwita, ikia munan umu kaloman. ¹⁴ Ale nuna priest bibiya se supuling alo nongote namaman ale mam, “Ana nanga ikia kaloman, ale inang yu me ta kau tanak baga, Paul monak se kueruk nun-guningkiri wore asele aking inang yu nanakko. ¹⁵ Buta se nina se Sanhedrin lilim ago nu kote den diram talko kawel te, den beteral se kager kari supuling Paul ilak nengete tai kaparukko. Ana maingkala imi te me tai aratuk la, monak se kuerukko kirimi karame aman ale bagasan.”

¹⁶ Bare Paul ko koras ko namar den umu ikiam mu nu kager kari nunga kuwim te namaram ale Paul maanam.

¹⁷ Se Paul bitua kari bo auram se tairam se mam, “Kari kulak imi to ale ilak ninga dom biya kote namarko. Nu den sang manukko,” mam. ¹⁸ Se nu tam ilak kager kari nunga supuling biya mu kote namaram. Ale mam, “Talipara kari Paul aninga auram se namerem, se mam, ani kari kulak ewere taik ale ilak ni kete tairikko mam. Nu den sang ni kerak munakarukko.”

¹⁹ Se kager kari nunga supuling mu kuriang kulak mu tam ilak due ko namaram ale isuam, “Ni anape den aninga manaruko?” mam.

²⁰ Se nu mam, “Juda alo den nungurman, ale Paul ko den duap ninguru ikimonko kawel te, nika isarmon se ukuruk se Paul ilak nongote nama kaparko. ²¹ Umu kawel bo, ni nuguring me ikiko! Mu awuk, kari 40 se ko kualala iwita mu lage

te mungkala yumuman, ale ni ilak namawer se ilumon ale momon se kuerukko kimi bitawasan. Nuna nunga ikia kaloman ale, inang yu kaloman ale uwutata baga, Paul momon se kueruk bare asele inang yu namonko maman. Nuna maingkala kiriti karame aman ale nika te den koma tamonko kimi bitawasan,” mam.

²² Se kager kari supuling mu kuriang kulak mu maonam, “Ni den sumu aninga manem mu, ni aking awiriya bo me ta manaruko,” mam. Ale beteram se namaram.

Paul taman ilak Caesarea namaman

²³ Asele kager kari nunga dom biya mu bitua kari supuling ilagala nunga auram ale nunga maonam, “Kager kari 200 nunga gial, ale horse kari mu 70, se gatu kari mu 200 nunga gial, ale tirom 9 o'clock Caesarea namaralko mu ko ninimi nungal burangaralko. ²⁴ Ale horse sang Paul te ningo la ilak nama Governor Felix kote aratalko mu karogo nunga nungal burangaralko,” mam.

²⁵ Asele nu tam gawa bo iwita batogam:

²⁶ Ani Claudius Lysias, ni Governor Felix, ni nip biya, kete tam gawa imi betesam. Amilmil yawara.

²⁷ Kari imi Juda alo iluman ale momon se kuerukko negawaman, se ani tom mu te ikiem mu nu Rome government ko citizen bo, buta se ani aga kager kari ago taiman ale bataguru taman. ²⁸ Ani duap aguwaya se den te atumukan wore ko ikiekkko se, ilak nunga Sanhedrin biguwura motam te namerem. ²⁹ Ale

ani arigem, mu nuna nunga law ko munan ko den te atumukasan. Bare memek bo nu bitiruk se ko monak se kuerukko agi talipara ningi betenakko iwita me arigem, mena. ³⁰ Se Juda alo momon se kuerukko den taling beteman se ani ikiem mu, ani tairatela beterem se nikate namoso. Ale kariari nu den ningi bitawasan mu karogo la nunga manem, nuna anapeya ko kari sumu den te atumusan mu karogo tai nika kasurmonko nunga manem.

³¹ Buta se kager kari nunga dom biya mu kote den taman mu uwutata beteman, ale Paul taman ale ilak tirom la nama Antipatris arataman. ³² Ale ukiram se horse kari mu Paul ilak kunasaman namakasan, se kager kari saki mu peleman nunga bagara kuwim te namakasan. ³³ Se horse kari mu ilak nama Caesarea arataman, mu tam gawa umu governor Felix tuiwa se, Paul agotala nu kuting te beteman. ³⁴ Se governor tam gawa mu kauram, ale Paul isuam, “Ni wonong sor awuk wore ko?” mam. Se Paul balam nu Cilicia ko mam. ³⁵ Se nu mam, “Ani kari ni den te ka bitawasan mu tai aratamon asele ani nika den arigekko.” Ale balam, Paul Herod ko kawam biya mu ningi kager kari ninguru bitarmon ilak bagamonko mam.

24

Paul Felix koma te den te sanamaram

¹ Day 5 namaram se priest supuling Ananias mu Caesarea nama kaparam. Nu ko kari gira saki se law kari Tertullus nongorak namaram. Ale

nunga bala Paul te den te betemonko mu governor manorman. ² Se kam Paul auram se utu naguram mu, Tertullus nunga den mu iwita balu Felix koma te beteram: “Ana tom maiya biya bagara lila ni bowa ningi bagaman, se nika ikia ningo mu te mel suen biya anananga sor ningi magaram kueneram mu ni nungem burangerem. ³ Se ana nanga wonong wonong suen biya ningi pempem la ni ko ko ninguru amilmilasan. ⁴ Bore te se, ani nika tom tawun biya me iluwekko, bare aninga angamang mu tom katirta aisu se, anananga den tukunang ewere balik se ikiko.

⁵ “Ana kari imi arigiman mu, nu ikup memek betera ko kari. Nu Juda alo ali lilim ningi mu nongomang atumuso se kager daong barasoso.* Nu kariimet sang pagaman ale anananga beteman, nunga bala Nazarene, wore nunga supuling bo. ⁶ Se mel bo tala mu, anananga temple mu kuwim laili wore karur tugu kam beteram se, ana ko ilu talipaman. ⁷ † ⁸ Se ni keta nu isaru gurungumur ale asele ana noko den balsan imi ko nunguning ikiko.”

⁹ Se Juda alo suen la Tertullus den balam mu atumu sangarukasan ale den mu nunguning makasan.

Paul Felix moke te numi duap balam

* **24:5:** Dugu duap imitang: Acts 21:28-30. † **24:7:** Batoga saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Ale nangata nanga Law te ko den ariginakko. Bare kager kari nunga supuling Lysias mu tairam, ale sail te nagiting te bataguru tam. Ale balam, kari nu den ningi betemonko mu taimon ni kema te den arigimonko mam.”

¹⁰ Se governor Paul munakarukko ko kiwa tuam se, nu den koma mam: “Ani ikisam ni yia suen biya kariimet imi nunga ningi den tutera ale nunga ko ura bita lagerem. Bore te se ani amilmil te aimi duap balsam. ¹¹ Ani Jerusalem kagin ko tairem mu, ko day 12 me namaram. Ni keta duap kupuko neger mu arikko. ¹² Nuna ani kari bo ilak temple ningi den tagiwerem se me agarkaman. Agi synagogue bo ningi agi, wonong kower bo ningi kariimet ikup betemonko nongomang me patawuwerem, mena. ¹³ Ewere te se, bala ani angimik ko baluwasam sumu awuk ko nunguning balmon se ni ikiko ya? Mena. ¹⁴ Bare ani wetang te la balsam mu, ani anananga girigir alo nunga Kaem nup perr tusam ale Lage Nunguning ko lage karo tusam. Se borta nuna balsam ale kagin gotek bo iru masan.‡ Ani mel suen la Law baluwošo mu se, Prophet alo nunga batoga te mu ani karogo angamang motam suanta. ¹⁵ Ale ani kariari imi nongorak ana nanga loagara koma suanta, Kaem kariimet kuera mu, ningo diram ta, memek ago ta, mu suen la nunga maraguwurok se barasamonko. § ¹⁶ Bore te se ani tom suen biya Kaem motam te, se kariimet nomotam te, aga angamang motam ningo la se diram la anirukko sail tagi lagasam.

¹⁷ “Ani yia saki ko Jerusalem beterem ale lagakasam. Bare aking kariimet sang nunga nugut-ing giem ale aga kariimet ningi kituwura guat mu

‡ **24:14:** Lage Nunguning: Nu Jesus ko munan ko balso: Acts 9:2; 19:9,23; 22:4. § **24:15:** Kariimet kueman mu aking barasamonko: John 5:28-29.

nungaru se Kaem tama bita tuekko tairem.* ¹⁸ Ale ani laili kaura ko munan beterem ale angimik ikup mena, temple ningi munan umu bitawerem se agarkaman. Tom umu te mu kariimet biya bo ani agarak me bagaman agi, ani daiga bagara ningo ko munan bo me maguwuwerem, mena tala. ¹⁹ Bare Asia sor ko Juda sang tom umu te karogo bagaman. Ani tom mu te memek i beterem agi mu, nuna awuk se aitak me taiman ale balu pagorsan? ²⁰ Se awiriya bagasan imi, tom ani Sanhedrin biguwura motam te sanamerem se aga memek i ikiman agi mu balmonko. ²¹ Agi den suanta tom ani nongoma te sanamerem ale sail te airem ale: ‘Kariimet kuera mu aking barasamonko’ bala mu balem, borta ko agi, ani aitak nina nemekete sanamiwasam,” mam.

²² Paul uwutata balam. Se Felix maingkala Lage Nunguning mu ikia se munak tom tuku-nangta ko to iluwam, ale mam, “Lysias, kager kari nunga supuling biya mu tairuk asele, ani munak imi aguwaya nama sanamaram mu balik se ikialko,” mam. ²³ Ale nu kager kari supuling Paul bitaruwaram mu maonam, Paul ilak nama ninguru bitaru se bagamonko mam. Ale nu kuring katir tumon ale ko tiran alo karogo la kuring nungarmon se noko ikup guyak te am sangarmonko maonam.

²⁴ Day sang namaram se Felix ko nuwus Drusilla ilak taiman. Drusilla mu Juda imet. Se Felix Paul ko den beteram se tairam ale Jesus Kristus ko nangamang ningi nunguning ko munan balukaso

* **24:17:** Kris alo nunga sikisaki Jerusalem bagakasan mu nunga sangorman: Romans 15:25-26.

se ikikaso. ²⁵ Se Paul balam nama, munan ningo diram, se nanga bagara aolak ko bitua ningo se, tom nukum te tutura ko munan umu baluwaram se, Felix nguangaram, ale mam, “Aitak ko bala mu, balem terong mam se, am namarko! Udagi tom kuring bo arigek mu aking balik se tairko,” mam. ²⁶ Nu munan umu Paul kote bita se mu, noko ikia yumura mu Paul numi te bataguru taukko, manga sang nu tuokko i makaso. Ale tom suen biya arukaso se taikaso, se ilak munaka lagakaso.

²⁷ Yia ilagala namaram, se Porcius-Festus mu Felix kuwim tam. Se Felix Juda alo nongomang motam nunga iwita, Paul talipara ningi am beteram se bagakaso.

25

Paul balam Caesar noko den arigokko mam

¹ Festus tairam Caesarea бага, ko day 3 nama-ram se, aking Caesarea beteram Jerusalem nama tarigiram. ² Se umu te priest bibiya se Juda supuling alo nu kote taiman ale Paul kumik ko den mu manorman. ³ Ale Festus isarukasan, nu nuguring iluwok ale, Paul pasak ala bitiruk se Jerusalem namarukko, mu awuk, nuna maingkala nunumi den tuman ale Paul taiwuruk se lage luan te yumumon бага momonko den nungurman. ⁴ Bare Festus mam, “Paul mu iluman ilak Caesarea bagasan, se ani agata mu ukuruwuruk umu te namarikko. ⁵ Bore te se nina nenenga kari supuling sang ani agarak Caesarea namamon, asele nu memek aguwaya beteram agi mu, umu te ko den ariginakko,” mam.

⁶ Ale nu day 8 agi 10 ko iwita nongorak baga asele nu aking Caesarea peleram nama kaparam. Ale ukiram se nu den ariga ko biguwura anirukko balam, ale Paul ilak nu kote biguwura te taimonko balam. ⁷ Se kam Juda alo Jerusalem taiman umu Paul arigiman mu tai laturu gilingiman ale, den ikup ikup wore te atumukasan. Bare den mu ko duap bo nunguning nuna nongota te sanama-monko mu am mena.

⁸ Asele Paul numi duap balukaso: “Ani Juda nunga law bo me kulukem, temple ko munan bo me maguwurem, ale Caesar ko mu am koma suanta tala,” mam.

⁹ Bare Festus Juda alo nongomang tata iwita Paul maonam, “Nika gemang ni Jerusalem nama tarigir se ani umu te ka den arigekko agi awuk?” mam.

¹⁰ Se Paul mam, “Ani den te sanamiwasam imi, Caesar ko den ariga kuwim te sanamiwasam. Se aninga den imi ewere te la arikko. Ni keta ninguru ko ikisam, ani Juda alo nungumik te memek bo me beterem. ¹¹ Bare ani memek bo bitirik se memek mu ko koma mu kuerikko balmon mu, ani kuerikko mel bo mena. Bare Juda alo den ani angimik ko balsan imi mu am kawel la mu, awiri mel i duap ko ani nuna nuguting te aga bitirukko? Buta se ani Caesar aga ikup arigokko isarsam!”

¹² Se Festus ko kari supuling nongorak mu-nakaram asele balam, “Ni Caesar ko balem, ario, ni Caesar kote namarko!”

Festus Paul ko King Agrippa isuam

¹³ Day awilaya namaram se, King Agrippa nuwus Bernice ilak Festus amilmil tumonko Caesarea taiman. ¹⁴ Nuna umu te tom maiya nuam bagakasan, se Festus Paul ko ikup mu King Agrippa ilak munakaram. Ale mam, “Felix kari bo imi te talipara ningi beteram se bagoso. ¹⁵ Tom ani Jerusalem namerem mu Juda nunga priest bibiya se supuling alo nu kumik ko bala duap duap aninga manorman ale, ani nu memek te bitirikko aga isarman.

¹⁶ “Bare ani nunga manem, Rome ko munan te mu, ana kari bo yam ipi memek te me betenakko, mena. Mu ilak den te aratu, se nu kota kumik ko numi duap baluk se nu ikup ago ariginak, mu asele ana uwuta betenakko, ani uwuta balem. ¹⁷ Se nuna ani agarak imi te taiman mu kam bo ago me namaram. Ani munak pasak ala iluwem, ale kari mu ilak taimonko balem. ¹⁸ Se kariari nu den te beteman mu barasaman mu, ikup ani te ko ikiwerem mu kumik ko me katir balman. ¹⁹ Mena, nuna nongota nunga kagin munan ko tagira guringumura, se kari kuera nup Jesus mu, Paul balso mu maragaram ale marak bagoso maso, umu ko ilak balukasan. ²⁰ Ani ikup uwuta mu ko aguwaya bitirikko mu karogo ngualerem tala. Ale ani Paul, Jerusalem namaruk se umu te ko den arigekko agi wore ko isem. ²¹ Bare Paul mam, nu am talipara ningi uwuta бага udagi Caesar noko den arigokko mam. Buta se ani balem, nu yam talipara ningi bitaru se bagamon se ani Caesar kote bitirik se namarukko,” maem.

²² Asele Agrippa Festus maonam, “Ani agata kari mu kuring te den ikiekkko,” mam.

Se Festus mam, “Ukirok se asele baluk se ikiko,” mam.

Paul ilak Agrippa koma te taiman

²³ Ukiram se Agrippa Bernice ilak bala duap bo beteman, ale kager supuling bibiya, se wonong mu ko kari bibiya arungu den ariga ko kuwim te nama kasu naguman. Se Festus balam se Paul ilak utu naguman. ²⁴ Asele mam, “King Agrippa, se nina suen la imi te bagasan, nina kari imi arigisan! Juda kariimet lilim la, Jerusalem sor te, se Caesarea imi te, kari imi ko ai balukasan ale yam pasak kuerukko makasan. ²⁵ Bare ani nu mel bo ikup bitiruk se ko koma mateng te betenakko iwita me arigem. Bare nu Caesar noko ikup arigokko iwita gomang balam se, ani nu Rome bitirik se namarukko ikiwasam. ²⁶ Bare ani noko anapeya bo diram arigek ale bataguru kari biya Caesar tuek se arigokko mu mena. Buta se ani balem se ilak tai nina nemekete se, mel biya mu King Agrippa kema te. Se biguwura imi ningi mu asele ani mel bo tam gawa te batagikko mu ko ari ikiekko agila. ²⁷ Mu awuk, ani ikisam talipara kari bo yam ipi betera se Rome namara mu me terong. Bare ko memek duap karo karo betera se namara mu asele terong,” ma balam.

26

Paul Agrippa koma te numi duap balam

¹ Asele Agrippa Paul maonam, “Aitak ni keta nimi duap baluko ani kuring kisisam,” mam. Se Paul munakarukko se kuting garukam, ale kota numi duap balukaso: ² “King Agrippa, ani aitakta kuring ningo kapa aisam se, ni kema te bala suen

la Juda alo ago ko balsan mu ko koma balikko mu ko amilmilasam. ³ Mu awuk, ni Juda nunga munan se anapeya ko nanimi nagere batagorsan mu ni ninguru ko iki ari sapesam. Bore te se, gemang kua kaparuk se aninga den ikiko ani ka isarsam.

⁴“Juda alo suen la mu aninga bagara aolak, kam ani gotektir la aga sor te la se tai Jerusalem, mu nuna ko iki sapesan. ⁵ Ale tom maiya biya ani biguwura motam ko munan aora biya wore ningi, Pharisee iwita bagakasam. Se nuna mel umu ko ikia biya, bare balmonko nongomang baluk mu asele balmonko. ⁶ Bare aitik mu, ani den ningo Kaem anananga taleng girigir alo nongorak balu beteram wore te ira sanamiwasam mu ko, ikup eta den te sanamiwasam. ⁷ Se den borta tala, Juda gue ko kariimet motam 12 mu nunguning kaparuk se arigimonko, nongomang nongomang tirom woremkalal Kaem nup patawu se bagasan. O king, mu loagara borta ko Juda alo aitik ani den te aga beteman. ⁸ Se Kaem kariimet kuera mu nunga maraguwuso se barasasan, se awuk se nina mel bo uwuta me aratukko iwita iki lagasan?

⁹ “Ani betela, Jesus Nazareth kari mu ko nup menawurikko sail tagikasam, mu ani ikikasam ani munan diram bitakasam ko balukasam. ¹⁰ Ale ani munan am borta Jerusalem bitakasam. Ani priest bibiya sokel aisukasan se ani Kaem ko kariimet suen biya talipara ningi nunga awukasam. Se sang nunga moakasan se kuakasan mu ani am kuemonko makasam. ¹¹ Ale ani tom suen biya memek te nunga bitakasam. Ani synagogue bo te nama bo te, nunga nongomang mo-

tam te sanamiwakasan mu nubiring tumonko nunga diruwukasam. Ani nuna nogo ko angamang memek mu aga gikaso se, memek te nunga bitirikko sor saki te wonong wonong karogo la gerakakasam.

¹² “Aninga aolak bo uwutata kam bo beterem ale Damascus namakasam. Priest bibiya nunga aing au se nunga den sokel ago aisiman se namakasam. ¹³ O king, ani lage la nama 12 o'clock iwita mu, nikum bo, ko nikum mu worem ko nikum mu kiaram mu, taiti kualai tai kaparam ale ani aga kari ago namaman mu nanga iramuram. ¹⁴ Se ana suen la ali tuagu te dagulaman. Se ani kuring bo Aramaic den te* munakaram se ikiem, nu mam, ‘Saul, Saul, ni awuk se ani aga bita maguwuwasam a?’ mam. ‘Ni awuk se mel imi ni katir ko iki batagem bare am biriruwura ko munan te keta nimi yaman tuiwasam a?’ mam.

¹⁵ “Se ani nu isuem, ‘Ni awiri ya, Kari Biya?’ maem.

“Se Kari Biya mam, ‘Ani Jesus, ni anigita aga bita maguwuwasam. ¹⁶ Ario! barasu sanamirko,’ mam. ‘Ani aimi ka kausem ale ni aninga ura kari ko ka balsam. Ale anapeya aita ni arigem imi se anapeya ani ka kausek mu ko balu pagaruko. ¹⁷ Ani ni keta ka kariimet se sor sang ko kariimet nunga ningi ka bataguru taikko. Ani nika beterem se namasam, ¹⁸ ni nomotam pagaru se tiromorom betemon ale nubiring tumon ale nikum te taimonko. Ale Satan ko sokel memek mu betemon ale Kaem kote taimon se, nunga memek

* **26:14:** Kuring mu Aramaic den te agi Hebrew den te Paul arukaso.

siwu waruk se, kariimet nongomang motam ningi nunguning te kuwim laili ningi bagasan mu ningi karogo bagamonko.’

¹⁹ “Bore te se, King Agrippa, ani duruk wonong ko kausa mu abiring me tuem, mena. ²⁰ Motam motam mu Damascus ningi balem, asele Jerusalem ningi, se Judea sor suen la, se nama sor saki ko kariimet ningi karogo la ani balukasam. Ani nuna giris palagamon Kaem kote namamon, ale nunga giris palaga ko munan umu, nunga bagara aolak te wetang awumonko.† ²¹ Se duap borta te, Juda alo temple ningi aga iluman ale aga momon se kuerikko ago kaeyakasan. ²² Bare Kaem aninga saongam tai aitakta day imi te ani sanamerem ale nina kari ninip ago ta se ninip mena mu koma suanta ninga manaruwasam. Ani mel Moses se prophet alo aratukko balman mu ilu kiasam ale aga ikia te mel bo karogo me balsam. ²³ Nuna balman Kristus ikup giok ale kueruk ale, kariimet bo kueram ale aita la me barasam, bare nu girok ale barasukko. Ale nu kota ko kariimet se sor saki ko kariimet nikim yawara nanga sangaru taukko umu ko nunga manaru gurugokko.”

²⁴ Nu den umu baluwaram mu, Festus biyala balam ale mam, “Paul, ni ngualasam agila pa! Ni ikia biyala toko negerem se ka ikia ngualaram,” mam.

²⁵ Bare Paul mam, “Dom biya Festus, ani me ngualasam. Ani den balsam mu nunguningta se ko duap ago. ²⁶ King mel suen biya imi nu ko iki saparam, se ani guyak la manaruwasam. Ani

† **26:20:** Nuna giris maman mu ko kausa munan ningo la betemonko: Matthew 3:8.

ninguru ikisam, mel imi ko den ponor am suen la ninguru gi sapawoso, bo nu me kiawoso, mu awuk, mel suen la imi sigilok duap ningi yumura te me aratam.‡ ²⁷ King Agrippa, ni prophet nunga den ko gemang ningi nunguning aso? Ani ikisam, ni nunga den ko gemang ningi nunguning aso!”

²⁸ Se Agrippa Paul maonam, “Agi tom tukunang imi ningi ni aga gurugu se Kris kari bo aratikko terong e?”

²⁹ Se Paul balam, “Tom maiya agi tom tuku-nangta, bare aninga guranek Kaem kote mu, ni la mena wore awiriya suen la aitakta aninga agiring ikiwasan, mu aninga iwitatala aratalko. Bare sen imitang mu asele nina ningimik te me anirukko,” mam.

³⁰ Mu te king barasam, se governor, se Ber-nice, se kariimet saki arungu dagiwaman mu ago la barasaman. ³¹ Ale kuwim umu beteman arataman ale nunumi ago munakakasan, ale balukasan, “Kari imi mel bo memek nu bitiruk ale ko kuerukko, agi te talipara ningi namarukko mu mena,” makasan.

³² Se Agrippa Festus maonam, “Kari imi Caesar noko den arigokko me balam le mu, ni am betesam se namoso le,” mam.

27

Paul dal aragam Rome namakaso

¹ Se kam balman ana dal tanak ale Italy namanakko maman mu, Paul talipara kari saki non-gorak mu nunga bitua kari ko nup Julius mu

‡ **26:26:** Mel suen la yumura te me aratam: John 18:20; Luke 24:18.

kuting te nunga awuman. Nu Caesar ko kager kari nunga supuling bo. ² Ana Adramyttium dal bo Asia lang karok ale kasu nagu aratu aratu namarukko negawaram mu te aragaman ale, kausuman namakasan. Kari bo ko nup Aristarchus, Macedonia sor te Thessalonica ko mu, ana nangarak namakaso.

³ Se ukiram mu ana nama Sidon aratanaman. Se Julius Paul gomang tuam ale balam se aratanaman ko singsang nongote mel te sangarmonko namaram.

⁴ Se Sidon beteman aratanaman mu daula nanga moram, se Cyprus tual kararu kararu namakasan.

⁵ Ale nama tual umu beteman mu ana Cilicia se Pamphylia ko gagi tuagu biya mu batagorman ale nama Lycia sor te wonong Myra aratanaman. ⁶ Ale umu te mu bitua kari mu Alexandria nunga dal bo araturuk Italy namarukko mu arigam, se te aragaman. ⁷ Ana aratanaman mu gagi luan te day suen biya am gora turutuwu lagakasan. Ana nama Cnidus aratanakko mu am ikup biya. Se daula nanga daleluworam se diram namanakko mu me terong. Se ana guruguman nama tual Crete beta kararu kararu Salmone dun sima kausam mu kiaman ale namakasan. ⁸ Ana lang karoman ale eteman belemam ale nama laga Lasea wonong duap te, wonong bo ko nup Fair Havens* masan mu te aratanaman.

⁹ Ana gagi luan te tom ninguru nanga kiaman, se Inang kaola ko tom biya† mu nanga kiaman tala. Bore te se, gagi maingkala duap beteram barasuwakaso se, dal te namara mu am memek

* **27:8:** Nup Fair Havens ko nunguning mu lang korang ningo.

† **27:9:** Mu Passover tom laili biya owore ko balso: Leviticus 23:26-32.

ikup biya. Se ko Paul nunga maonam, ¹⁰ “Kari alo, ani ikisam anananga aolak imi ningi ikup memek ariginakkowo. Dal imi se, ko melmasak ago lilim sarenguk se, ana agotala memek tanakkowo.”

¹¹ Bare nunga bitua kari mu Paul den balukaso mu me karo tuikaso. Nu dal ko yager iluwa kari se, dal ko kotam mu la nunga ikia karo tuikaso.

¹² Lang korang umu mel bo daula siruwurokko mena, se dal te bagarukko mu me terong. Se kari suen biya balman, ana am namawa Phoenix aratanakko terong agi mu asele, umu te daula ko yumu baganakko maman. Phoenix mu Crete ko lang korang bo, koma southwest se northwest tuam ale bagoso, daula biya ko tom mu dal te yumumonko mu terong la.

Yar daula gagi biya barasam

¹³ Se koma south mu te daula gotek bo duap beteram barasukaso, se nuna ikikasan mu nunga ikia balman mu uwutata ko i maman. Ale nuna anchor tagiman se bausam, se Crete ko lang karo-man ale namakasan. ¹⁴ Bare kam me maiyam se

daula biya nunguningkiri, “northeaster” masan mu tual kaoram ale taikaso. ¹⁵ Se yar daula gagi biya mu dal iluwam se dal atumok ale kiaruk namarukko me terong. Se ana yar daula la karo tuman se nanga giam nangarak namakaso.

¹⁶ Ana naguman nama tual gotek Cauda masan mu kararman mu ana dingi gotek mu ninguru kuwim te kalonakko mu am ikup biya tala taman.‡

¹⁷ Se kari karogo kaeya laga tagiman se tairam

‡ **27:16:** Dingi gotek umutang mu lanis masan, aking English den te “dinghy” masan.

se patawu kualala beteman. Asele dal te aora la anirukko mu mayang te dal luan lilim la tagi kalo kalo karogo namaman. Nuna ikia nunga moakaso, dal nama Syrtis§ ko bararem ko saun te daigok bore ko sel kututuwuman, se daula kota dal giam se namakasan. ¹⁸ Ana yar daula gagi ninguru nunguningkiri nanga moakaso, se ukiram mu nuna mel tutuk dal ningi mu gi wara duap beteman. ¹⁹ Se day 3 mu te mu, nuna dal ko nuamur tutuk mu nongota nuguting te gi gi warukasan. ²⁰ Se ana day tom suen biya namaram, bare ana worem sige baras katir me arikan. Am yar daula gagi la barasuwakaso se, ana saonga bo tanak ale ningo ariginakko ikia mu mena saparam.

²¹ Se kari kam maiya biya na bo me naman, se Paul barasu sanamaram ale mam, “Kari alo, nina ani agiring karoman ale Crete me beteman le mu, nina ikup memek dal imi te arigisan imi me arigiman le. ²² Bare aitak ani sangam ningarsam, nina nengemang motam me dagulokko! Mu awuk, nenenga ningi bo me ta maga namarukko, mu dal la magarukko. ²³ Ekelako tirom aninga Kaem, ani ko ura bitawasam mu, ko engel tai ani abeta ko sanamaram, ²⁴ ale mam, ‘Paul, ni me nguangerko! Ni am Caesar koma te den te sanamirko. Kaem ko gomang ni kisan, bore te se kari suen la ni kerak dal sumu te mu bo me memek taukko,’ mam. ²⁵ ‘Buta se kari alo, nengemang motam sokel ago la bagaralko! Ani Kaem ko angamang ningi nunguning, nu mel suen la aninga maonam

§ 27:17: Syrtis mu aitak Libya masan.

mu, balam uwutata aratu saparukko. ²⁶ Bare dal nangarak nama tual bo te sorarukko.”

Dal papak biliwiling mam

²⁷ Se day 14 aram mu, ana am Gagi Adriatic luan te gagi nanga moram maguwuram nangarak namawakaso. Se ko tirom 14 mu te, 12 o'clock mung lukan mu, dal ko ura kari ikikasan mu ana ali sor bo nangimik aram iwita ikikasan. ²⁸ Ale gagi ko du te ikia ko mel mu beteman ale arigiman mu, gagi ko du ko tom mu 37 metre. Aking nama kam me maiyam akingtala mel umu beteman mu, gagi ko du ko tom mu 27 metre arigiman.* ²⁹ Ale nuna gagi dal ago nama manga ago moruk bore ko nguangaman, ale anchor 4 ko dal nukum ko warman se kaparam. Ale pasak ala sor ukirokko guranekekasan. ³⁰ Se dal ko ura kari nagumonko ikia taman ale, dingi gotek mu kutuwuman se gagi ningi kaparam. Ale kawelakasan, anchor sang dal dun gira mu te warmonko makasan. ³¹ Bare Paul bitua kari Julius, ko kager kari arungu nunga maonam, “Dal ko ura kari umu dal te me bagamon, mu nina suen la mu saonga bo me arigalko.” ³² Se kager kari mayang dingi gotek te kalo beteman mu batutumuman se dingi pata pata namakaso.

³³ Se sor ukira duap iluwaram mu, Paul nuna suen la na namonko nunga maonam. Ale mam, “Nina day 14 ko ikia ninga moakaso se na inang nigiring meram, se nina na inang bo me nokasan. ³⁴ Se ani ninga manorsam, na inang sang nalko.

* **27:28:** 37 metre mu 120 feet iwita, se 27 metre mu 90 feet iwita.

Mu ninga sanguk se sokel talko. Ikup memek bo me ta ninga maguwurokko, mena.” ³⁵ Nu uwuta balam mu nuna suen la ariwaman se bread bo tam ale Kaem aru maonam, asele paogam ale nokaso. ³⁶ Se nuna suen la nongomang auram, se na sang nokasan. ³⁷ Se kari dal te suen la mu nanga tom mu 276 kari. ³⁸ Nuna suen la na ninguru naman terong mam, mu nuna dal te goparukko inang wheat muguri sang gagi ningi waru sapaman.

³⁹ Se tom sor ukiram mu nuna sor umu karogo ngualakasan. Bare long bo saun welang yawara karogo arigiman ale nuna terong agi mu, dal karogo nama umutang te betemonko ikiman. ⁴⁰ Ale anchor ko mayang batutumuman se gagi ningi animan. Ale mayang ko yager te gurugusan patawusan mu te kaloman mu uruku ago nama-man. Ale nuna sel gira mu tagiman, se daula dal giam long ningo arigiman mu te namakaso. ⁴¹ Bare dal bararem te aragam ale soraram. Dal dun gira mu bararem giam ale ninguru gek mam. Se dal nukum mu gagi moram moram se papak mam kapakaso.

⁴² Se kager kari mu talipara kari yamon aratamon ale nagumon bore ko, nunga momon se kue-monko ikia kaloman. ⁴³ Bare bitua kari mu ko gomang mu nuna Paul me momon se kuerukko aniram se nomoke kaolam. Ale nu kari yara ko ikia mu girimon tengemon ale yamon aratamonko nunga maonam. ⁴⁴ Ale sang mu dal biling biling gimon ale te ya ya aratamonko balam. Se ana butata beteman, ale suen la yawarakala watingi arataman.

28

Paul Malta tual te aratam

¹ Ana yawarakala ningo la langi arataman, ale asele tual mu ko nup ikiman mu tual Malta. ² Tual umu ko kariimet mu munan ningo nunguningkiri nangate beteman. Tom umu tuwik kapakaso ale sor birigira biya, se nuna tama uwiman ale nanga aruman se nama tama duap te nanimi karuwukasan. ³ Paul tam merang sang giam ale tama awote awuwaram se mot memek daong bo tama kowar iluwam se aratam, ale Paul kuting usiram ale kekawakaso. ⁴ Se tual umu ko kariimet mot kekawakaso se arigiman mu nunumi manarukasan, “Kari imi kari mora se kuera ko kari agila pa; nu gagi ningi kua maga namarukko wore yawarakala aratam. Bare anananga kaem Justice* noko memek koma moram,” makasan. ⁵ Bare Paul mot memek daong mu sisupuram se nama tama ningi dagulam, bare ko ikup yaman memek bo me arigam.† ⁶ Se kariimet mu nu kuting lagaruk agi, me kam la dagulu kueruk wore ko kimi tuikasan. Nuna kimi tuman nama kam maiyam, bare mel bo kumik te me aratam. Se nunga ikia guruguman ale makasan, “Nu kaem bo agila pa!” makasan.

⁷ Se ali sor bo awar mena tala mu, tual umu ko kari dom Publius ko ali sor. Nu anananga aru tagiram se ko kawam te namaman, ale day ilagala suan ko yawarakala nunguningkiri nanga

* **28:4:** Justice mu sor koma umu ko kaem imet bo. Se nup mu ko nunguning mu memek koma betera ko kaem. † **28:5:** Mot memek mu olekem alo me nunga maguwumonko: Mark 16:18.

bituam. ⁸ Noko nuet mu kuera ago aniwakaso. Nu kuera kowar ago se nukum yu namakaso. Se Paul arigokko ko galung ningi kasu naguram ale, ilak guranek beteram, ale asele kuting kumik te beteram se nungeram. ⁹ Nu munan umu beteram se arigiman mu, kuera ikes ago tual umu te mu suen la taikasan se nu nunga nungurukaso. ¹⁰ Nuna munan suen biya te yawarakala nanga bitakasan. Ale anananga namara ko tom aram mu, melmasak suen biya ana nanimi te sangornakko mu ago tai nangarman.

Nama Rome arataman

¹¹ Sige ilagala suan buring ko mu, ana dal bo tual umu te yar daula gagi kimi tui бага lagaram mu aragaman ale namakasan. Dal umu Alexandria wonong ko dal bo. Se dal umu sumulak te mu kaem singisik ilagala, Castor se Pollux, nodora kisi beteman. ¹² Ana nama Syracuse arataman ale day ilagala suan umu te bagaman.‡ ¹³ Ale umu te arataman mu nama Rhegium arataman. Ale ko ukiram mu koma south mu ko daula barasam se ko ukiram mu nama Puteoli arataman.§ ¹⁴ Ale umu te mu Kris alo sang nungarkaman, se nanga aruman se nongorak week suanta bagaman. Asele nama Rome arataman. ¹⁵ Se Kris alo umu te mu ana namawakasan umu ko den ikiman, ale aolak iluman tai sor Appius ko Diara Kuwim se Daup Kawam Ilagala Suan umutang te nangarkaman. Se Paul nuna nungarkam mu nu

‡ **28:12:** Malta nama Syracuse mu 120 kilometre iwita. Syracuse mu Sicily tual biya mu ko koma east mu te. § **28:13:** Map ago arikko. Rhegium mu Italy sor te koma south mu te. Puteoli mu Rome ko pingita.

Kaem nup patawuram ale gomang motam sokel tam. ¹⁶ Tom ana Rome nama arataman, mu Paul kuring tuman se kota bagakaso, se kager kari suanta nu bitarukaso.

Paul Rome wonong te den apukaso

¹⁷ Day ilagala suan namaram se Paul Juda supuling alo nunga auram se tai bolala awuman. Se iwita nunga maonam, “Aga singsang alo, ani nanga kariimet nunga maguwura ko munan bo agi, nanga taleng girigir alo nunga munan bo me maguwurem. Bare ani Jerusalem wonong te aga ilu talipaman, ale aitak Rome alo nuguting te aga beteman. ¹⁸ Se Rome kari bibiya aninga den arigiman, bare nuna ani munan memek bo bitirik se ko koma ani kuera mateng te aga betemonko wore me arigiman. Ale am aga betemon se namarikko ikia beteman. ¹⁹ Bare Juda alo ikia mu me ko amilmilaman, se ani angimik lage bo mena iwita, se ani Caesar aga den arigokko balem. Bare nina ikial ani aga kariimet ikup bo ningi nunga bitirikko iwita ikial bore ko, mena. ²⁰ Se borta ko ani nina ningarkik ale nengerak balikko ninga aurem se taiman. Ani Israel alo Kakirip ko nomotam bita se loaga lagasan wore ko aitak ani sen te aga talipaman se bagasam.”*

²¹ Se nuna koma ko nu manorman, “Ana Judea sor te ko tam gawa bo katir me taman. Ale nanga singsang umu te taikasan mu, bala sang nangarak balukasan bare ni ko ko den memek bo me balukasan. ²² Bare aitak mu ana ni keta ka

* **28:20:** Kariimet kueman mu aking barasamonko, Jesus beteram butata: Acts 24:15; 26:6.

ikia loagara aguwaya mu balu se ikinakko. Mu awuk, ana ikisan, sor singir biya te mu, kariimet kagin motam gotek imi ko bala memek duap duap baluwasan,” maman.

²³ Ale nuna Paul ilak biguwumonko tom bo balman, ale tom umu te mu kariimet numi den tuam ale kore motam ago kuwim nu te bagoso mu te arataman. Se nu tumongola la se nama bainga ningi mu Kaem ko kingdom ko balu se ko duap apukaso. Ale nongomang gurugok se Jesus ko ikimonko mu, Moses ko law te se Prophet alo nunga batoga te den mu balukaso. ²⁴ Se kariimet sang mu noko den mu ko nongomang ningi nunguning akaso, bare kariimet saki mu mena. ²⁵ Se kam Paul ko den kopa moram mu, nuna nongota nunumi nogore bataguru bataguru peleman ale namakasan. Nu den kopa iwita balam: “Bur Laili den nunguning ninga girigir alo nunga maonam. Nu Prophet Isaiah kuring te iwita balam:

²⁶ ‘Namar ale kariimet umu iwita nunga man-
aruko,

“Nina den ikia iki lagaral,
bare ko nunguning me ikialko;
nina ariga mu ari lagaral,
bare mel bo me arigal ale ko sinararalko.

²⁷ Mu awuk, kariimet imi nunga
nongomang nutagu kaola biya;
nodogawa den ikiokko mu ikup biya,
ale nomotam kaloman se sisiram.
Uwuta mena le mu, nuna nomotam sor
arigiso, se nodogawa den ikiso,
se nongomang nunga ikia sinarso,

se giris palagasan se ani nunga nungursam le,
bare mena.†

28 “Bore te se, aninga angamang mu nina iwita
ikialko: Kaem ko sangaru ta ko munan mu sor
saki ko kariimet nungaram se nuna mu iki karo
tumonkowo!” 29 ‡

30 Paul yia ilagala kawam umu te baga se
kawam dia se, awiriya arigimonko taikasan mu
bo me ta karokaso. 31 Nu nguangara bo mena se,
kalakumura bo mena tala, Kaem ko kingdom ko
den balukaso, ale Kari Biya Jesus Kristus ko dugu
duap nunga kasurukaso.

† 28:27: Isaiah 6:9-10. ‡ 28:29: Batoga saki girakala ko mu
te den imi ago aniso: “Se Paul den imi balam mu Juda alo nongota
nongota den te nunumi ilu se namakasan.”

KAEM KO DEN
The New Testament and portions of the Old Testament
in the Waskia Language of Papua New Guinea
Buk Stat, sampela hap long Buk Song, ol Provep, na
Nupela Testamen long tokples Waskia long Niugini

Copyright © 1985, 2011, 2014 The Bible Society of Papua New Guinea

Language: Waskia

Translation by: Wycliffe Bible Translators

This translation is made available to you under the terms of the Creative Commons Attribution-No Derivatives license 4.0.

You may share and redistribute this Bible translation or extracts from it in any format, provided that:

You include the above copyright and source information.

You do not make any derivative works that change any of the actual words or punctuation of the Scriptures.

Pictures included with Scriptures and other documents on this site are licensed just for use with those Scriptures and documents. For other uses, please contact the respective copyright owners.

2016-11-07

PDF generated using Haiola and XeLaTeX on 22 Feb 2024 from source files dated 31 Aug 2023

45c04e90-82c9-592e-bfe2-f39dfa146f32